

perspektive

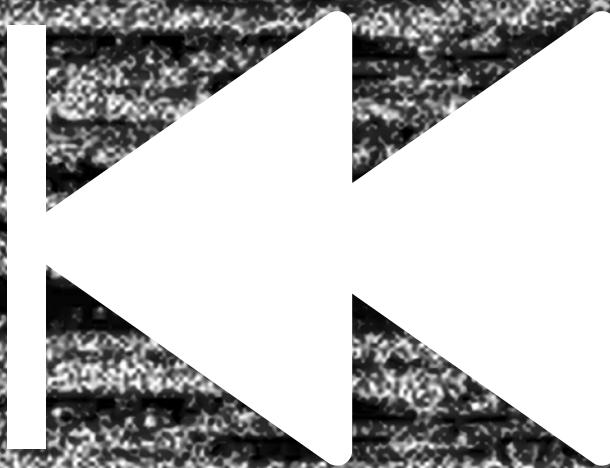
Broj 10
juli 2023.

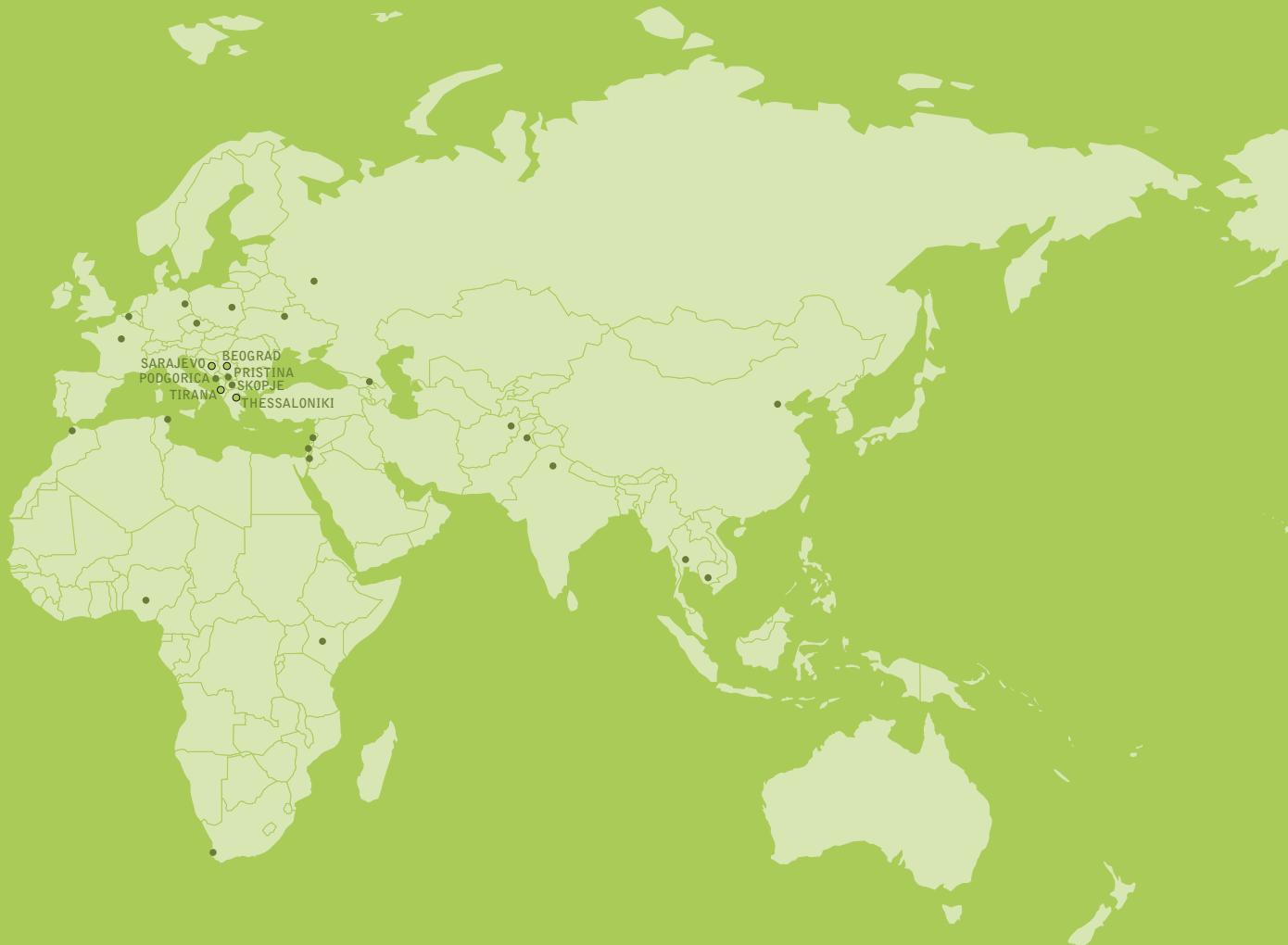
POLITIČKE ANALIZE I KOMENTARI

JUGOISTOČNA EVROPA

PROŠLOST JE SADA

Politike negiranja i suočavanja s prošlošću
na Zapadnom Balkanu

Heinrich-Böll-Stiftung

Demokratija i poštivanje ljudskih prava, poduzimanje mjera za sprječavanje uništavanja globalnog ekosustava, unapređenje jednakosti između žena i muškaraca, osiguravanje mira sprječavanjem sukoba u kriznim područjima i odbrana slobode pojedinaca od prekomjerne državne i ekonomske moći – to su ciljevi koji potiču ideje i djelovanje Heinrich Böll Fondacije. Održavamo bliske veze sa njemačkom strankom zelenih (Savez 90/Zeleni) i kao *think tank* za zelene vizije i projekte smo dio međunarodne mreže koja obuhvaća preko 100 partnerskih projekata u približno 60 zemalja.

Heinrich Böll Fondacija djeluje samostalno i njeguje duh intelektualne otvorenost. Trenutno smo u svijetu zastupljeni sa 30 međunarodnih ureda.

U našem radu u Jugoistočnoj Evropi fokusirani smo na proces demokratizacije, političko obrazovanje, te zaštitu okoliša i održivi razvoj. Podržavamo i iniciramo javne forume o aktualnim i marginaliziranim društveno-političkim pitanjima i omogućujemo umrežavanje lokalnih i međunarodnih aktera bliskim zelenim vrijednostima.

Sadržaj

- 2** Nezavorena poglavlja prošlosti
Nino Lejava
- 3** Kome? Čemu? O pristupima suočavanju sa prošlošću na postjugoslovenskim prostorima
Tamara Šmidling
- 9** Današnja prošlost je i dalje nečija sadašnjost
Vildana Selimbegović
- 13** Zašto su činjenice važne i ko umjesto države obavlja teški posao prebrojavanja žrtava, uspostavljanja arhiva i prikupljanja podataka?
Bekim Blakaj
- 16** Srbija: Nacionalizam bez alternative i politike sećanja bez autorefleksije
Milivoj Bešlin
- 19** Bosna i Hercegovina – Šta je postignuto i šta se tek treba učiniti nakon 27 godina suočavanja s prošlošću?
Lejla Gačanica
- 22** Hrvatska: činjenice o prošlosti u sjenci pobjedničkih narativa
Branka Vierda
- 25** Kosovo: Oblikovana politikom, ratna sjećanja se sada suočavaju sa sve većim izazovima pred sudovima
Una Hajdari
- 28** Crna Gora: Ima li se uopšte čega sjećati?
Miloš Vukanović
- 32** Amnestija Sjeverne Makedonije i šutnja o pobuni iz 2001. godine
Prof. dr Irena Stefoska
- 35** Prema politici nade: Intervju sa dr. Orli Fridman
Miloš Ćirić
- 39** Uporna borba za priznavanje i poštovanje žrtava: Slučaj Prijedor
Edin Ramulić
- 42** Decenije borbe žena za mir i odgovorno predstavljanje prošlosti:
od antiratnog aktivizma do borbe za odgovorno sećanje
Marijana Stojčić
- 45** Uloga regionalnih medija: od ratnih stradanja do revizionizma i poricanja
Dinko Gruhonjić
- 48** Nastojanja nezavisnih medija i kulturnih institucija da prevazilaze narative mržnje u javnoj sferi regiona
Aleksandra Bosnić Đurić
- 51** Ratovi u učionicama: Kako predajemo o onome što se desilo 1990-ih?
Srđan Milošević, Aleksandar R. Miletić
- 54** Mogu li nametnuti standardi – poput tzv. "Inzakovog zakona" – donijeti promjene koje žele postići?
Selma Korjenić, Ajna Mahmić
- 57** Politika prošlosti: kritika inicijativa za memorijalizaciju koje finansira
Zapad na postratnom Zapadnom Balkanu
Jasmin Mujanović
- 60** Kako izgleda budućnost regionalne prošlosti?
Mirko Medenica
- 63** Pouke koje treba izvući iz populizma i historijskog revizionizma
Thomas Schad
- 66** Budućnost bez sjećanja, ili o kolapsu ideje suočavanja sa prošlošću
Dragan Markovina

Nezatvorena poglavljja prošlosti

Nino Lejava

Moglo bi doći vrijeme u kojem više ne bi bilo politički oportuno zločin iz prošlosti nazvati imenom koje mu pripada; tek tada ćemo pokazati koliko nam je vrijedna sloboda.

Heinrich Böll, iz: Cijena pomirenja, govor, 1959.

Nakon razornih ratova na području bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, uočili smo da (re)konstrukcija nacionalnih historiografija posljednjih decenija utiče na sve veći jaz među društвima.

Uredi Fondacije Heinrich Böll u Sarajevu i Beogradu, zajedno sa našim urednikom Miloшem Ćirićem, pozvali su relevantne osobe da se osvrnu na ono što je u proteklim decenijama postignuto u oblasti dokumentiranja, memorijalizacije i obradivanja novije historije. Željeli smo saznati koji akteri i faktori određuju kulturni kontekst, ko bi mogao dekonstruirati narative mržnje, kako nacionalizam utiče na kulturu sjećanja u pojedinim društвima i zašto najbrutalnija iskustva nisu dovela do boljeg razumijevanja zajedničke historije u regiji. U ovom izdanju se također kritički preispituje uloga vanjskih aktera: šta su zapadni donatori mogli postići? Zašto bavljenje historijom nikada nije postalo *mainstream* uprkos trudu mnogih hrabrih, dosljednih i stručnih pojedinaca/ki? Postoji li potreba za moratorijumom na suočavanje s prošlošću kako bi se otkrio novi prostor za miran suživot?

U svojoj uticajnoj knjizi o Istočnoj Evropi "Krvava prostranstva. Evropa između

Hitlera i Staljina", koja je objavljena 2010. godine, historičar Timothy Snyder opisuje Prvi svjetski rat kao Pandorinu kutiju koja je odredila tok prve polovine 20. stoljeća: protjerivanja, nacionalizam, deportacije, genocid, klasni rat, izgladnjivanje kao oružje, koncentracioni logori itd. Ako pratimo tok katastrofa koje su prouzrokovane djelovanjem čovjeka do jugoistočne Evrope, vidjet ćemo daje on, nažalost, trajao do kraja 20. stoljeća sa svim strahotama koje su se događale između etničkih grupa, konfesija i društava postjugoslovenskih zemalja.

U proteklih nekoliko decenija, Evropa je prošla kroz mnoge faze suočavanja sa sopstvenom historijom nasilja tokom 20. stoljeća. Ovo poglavje još uvijek nije zatvoreno i ponovo se otvara kao duboka rana u Istočnoj Evropi, u Ukrajini.

Iskustvo nasilja iz 1990-ih ne samo da i dalje utiče na podsvijest ljudi u regionu, koji se često pomalo amorfno opisuje kao "Zapadni Balkan", već i na društvene i političke strukture.

Uprkos sumornoj slici prikazanoj u ovoj publikaciji, suočavanje sa traumatičnom historijom regiona moglo bi predstavljati ključan doprinos evropskom ujedinjenju. Nadamo se da ćemo ovom publikacijom dati poticaj u ostvarenju tog cilja. ■■■

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

Kome? Čemu? O pristupima suočavanju sa prošlošću na postjugoslovenskim prostorima

Tamara Šmidling

Od početka ratova na teritoriji nekadašnje Socijalističke Federativne Jugoslavije prošlo je više od trideset godina, i tokom te tri decenije ono što je nekada bila zajednička država i domovina milionima ljudi različitih etničkih i verskih identiteta transformisalo se u takozvani *region*, maglovitu odrednicu koja svoju široku prihvaćenost duguje upravo ispräžnenosti od bilo kakve geografske, vrednosne, ideološke preciznosti i težine. Khotine jedne zemlje, konkretnе istorije, političkog i društvenog uređenja tako su objedinjene mlakom odrednicom, koja nikome nije priraslala k srcu, ali nikoga ni ne vređa, barem ne previše.

A šta su zapravo karakteristike tog *regiona*, ono što ga presudno obeležava i određuje? Na ovo pitanje svakako bi bilo moguće dati različite odgovore, a jedan od najočiglednijih jeste iskustvo nasilja i traume prouzrokovane njime, kojima je ovaj deo Evrope i sveta bio pogoden u seriji ratova i oružanih sukoba vodenih tokom devedesetih godina prošlog veka. Iskustva direktnog i strukturnog nasilja, najčešće organizovanog, osmišljenog i sproveđenog od strane države, a usmerenog ka građanima te iste države (ili država) ili ka stanovništvu susednih država, na najdirektniji mogući način su oblikovali jedan ogroman deo društvenog, političkog i kulturnog krajolika onoga što danas zovemo *regionom*. I koliko god da je traumatično bilo samo nasilje počinjeno tokom samih ratova, u skoro jednakoj meri bolan je i traumatičan i postratni period, odnosno način na koji su se države nastale raspadom SFRJ nosile (ili odbijale da se nose) sa teškim nasleđem nasilja iz prošlosti.

U tekstu koji sledi nastoje se uspostaviti neke osnovne linije procesa koji se najčešće naziva "suočavanjem sa prošlošću" na postjugoslovenskim prostorima, te se pokušava prikazati situacija u različitim državama nastalim raspadom SFRJ. Fokus nije na insistiranju na specifičnostima svakog pojedinačnog konteksta (o čemu svakako mnogo detaljnije i informisanije govore ostali tekstovi u zborniku), već na pronalaženju i ukazivanju na neke zajedničke tendencije i trendove u načinu na koji su se naša društva sa svojom (nasilnom) prošlošću suočavala, ali je i prerađivala, potiskivala, ideološki obradivala u skladu sa onim što Todor Kuljić naziva "hegemonom epohalnom svešću" u polju mnemoničkih borbi (Kuljić, 2021). Takođe, tekst ne pretenduje da da sveobuhvatan pregled neiscrpne pojmovne kakofonije koja se pojavljuje svaki put kada se pokušava misliti odnos jednog društva prema sopstvenoj nasilnoj prošlosti. Svakako važne razlike između pojmove suočavanje sa prošlošću, tranziciona pravda, politike sećanja, kultura sećanja, politička upotreba prošlosti, retributivna i restorativna pravda ostaju izvan domašaja ovog teksta, uz naglašavanje da će najveća pažnja biti posvećena dominantnim politikama sećanja na "devedesete", onome što te politike naglašavaju, ali i, u još većoj meri, onome čega u njima nema, a čije manje ili više upadljivo odsustvo podjednako snažno govori o onome gde smo kao društva danas i gde želimo da budemo. Jer kolektivno sećanje nije monolitno, a društvena realnost je prostor u kome se različita sećanja "uvek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, modifikuju, polarizuju s drugim sećanjima i impulsima zaborava" (Asman, 2011).

Tamara Šmidling
Istraživačica, Centar za
primenjenu istoriju,
Beograd, Srbija

Teško breme tranzacione (ne)pravde

Ratovi vođeni na postjugoslovenskim prostorima odneli su više od 130 hiljada ljudskih života, nekoliko miliona ljudi je proterano iz svojih domova, trajno ili privremeno raseljeno, stotine hiljada ljudi preživelo je različite oblike psihičke i fizičke torture i zlostavljanja, na hiljadu žena i muškaraca je silovano. Procenjuje se da je više desetina hiljada ljudi direktno učestvovalo u činjenju različitih oblika nasilja, od ubistava do različitih oblika torture. Psihološke posledice rata, gladi, nemaštine, gubitka krova nad glavom i posla, kao i opšte egzistencijalne nesigurnosti gotovo je nemoguće proceniti.

Materijalna razaranja takođe su bila masovnih razmera, a konačne i pouzdane procene ekonomski štete nikada nisu napravljene. Nad nekadašnjim građanima/kama Jugoslavije tako je počinjeno višestruko nasilje, a tek poneki od vidova tog nasilja postali su predmet bavljenja domaćih i međunarodnih institucija koje su imale (ili još uvek imaju) mandat da se bave ratnim zločinima i njihovim konsekvcencama. Model tranzacione pravde, sa više ili manje uspeha već primenjivan u drugim takozvanim "postkonfliktnim" društвima (poput Južnoafričke Republike, Čilea, Argentine), još se tokom trajanja ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji nametnuo kao dominantan i u ovom kontekstu. Njegovi glavni proponenti bili su predstavnici

međunarodne zajednice, nadležne instance vlasti država nastalih raspadom SFRJ (obično tek do nivoa koji se smatrao nužnim za željeni put u obećanu "svetu budućnost" Evropske unije) i delovi civilnog društva (nevladine organizacije, udruženja porodica žrtava, različite neformalne grupe i inicijative) zainteresovani iz različitih razloga i sa različitim ciljevima za primenu ovog modela u suočavanju naših društava sa nasilnom prošlošću.

Kao glavno utemeljenje i željeni ishod primene ovog modela navode se četiri prava (koja se uglavnom odnose na žrtve i članove njihovih porodica): pravo na istinu, pravo na pravdu, pravo na reparacije i pravo na neponavljanje (Toma, 2019).

Sa distance od pune tri decenije nakon izbijanja ratova možemo tvrditi da je primena ovog modela donela dosta slabe rezultate, svakako daleko manje od onih koji su u nekom periodu, posebno početkom 2000-ih očekivani. Neki od razloga ovog neuspeha sadržani su već u inherentnim ograničenjima ovog koncepta – izrazit fokus na državu i njene institucije u ovom procesu podrazumeva zanemarivanje onoga što se dešava u društvu, odnosno "bazi"; često tehnicistički pristup koji se u velikom broju slučajeva zadržava na principu "*checking the box*", odnosno ispunjavanje različitih formalnih zahteva, bez uvida (često i bez želje za uvidom) o tome na koji način se određeni zahtevani i sprovedeni mehanizmi doživljavaju i reflektuju u konkretnim zajednicama, u konkretnim političko-ekonomskim okolnostima; održavanje

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

status quo i nepropitivanje odnosa moći kreiranih u samom procesu primene tranzicione pravde.

Na postjugoslovenskim prostorima se ovaj model pokazao dosta neuspešnim kako iz gore pomenutih razloga, tako i zbog onoga što je Jelena Subotić nazvala sindromom "preotete pravde" (Subotić, 2010). Radi se naime o situaciji u kojoj "poštovanje međunarodnih normi postaje strateški, pa čak i subverzivni izbor onih država koje nemaju namjeru da ih poštuju" (ibid.). Ovaj pristup je posebno bio karakterističan za početak dve hiljaditih godina, kada su režime gospodara ratova i očeva nacilja Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića smenile nove političke snage, tada najčešće nazivane "demokratskim". Velika očekivanja jednog dela političke, kulturne i akademске javnosti vezana za predstojeći talas "suočavanja sa prošlošću" veoma brzo su izneverena i postalo je jasno da deklarativna spremnost na priznavanje patnji drugih i etički prihvatljiv odnos prema prošlosti nisu baš u skladu sa aktuelnim političkim praksama, a posebno sa trgovinom koja se po ovom pitanju neprestano odvijala između lokalnih političkih garnitura i predstavnika međunarodne zajednice. Deceniju takvog oportunističkog i kalkulantskog odnosa prema prošlosti smenilo je sve izraženije etnocentrično odbijanje bilo kakvog daljnog bavljenja ovom problematikom. Tako je, recimo, u Srbiji od dolaska Srpske napredne stranke na vlast 2012. godine na snazi vidan zaokret ka tretiranju devedesetih ne više kao neprijatnog tereta i etičkog balasta sa kojim se nekako, po mogućnosti što bezbolnije, valja saživeti, već kao godina herojskih borbi za očuvanje i održanje onoga što se smatra legitimnim nacionalnim ciljevima. "Devedesete" tumačene u takvom ključu više nisu neuralgična tamna mrlja na nacionalnoj prošlosti, već doba istovremenog i herojstva i mučeništva tokom kojeg je prvenstveno srpski narod patio i ispaštao, a sad je vreme da se toj patnji, javno, neskriveno i nedvosmisleno, oda priznanje i učini je se vidljivom u javnim prostorima.

Zagovaranje etički ispravnog, politički progresivnog i celovitog suočavanja sa prošlošću tako nikada nije zadobilo širu društvenu podršku ni u jednoj postjugoslovenskoj zemlji. Ratovi vođeni oružjem nastavljeni su po okončanju oružanog nasilja na polju mnemoničkih borbi, gde je i dalje na snazi svojevrstan "građanski rat sećanja" (Kuljić, 2006). Svaka nacionalna

grupa nastoji da službeni poredak sećanja organizuje na način koji će tu grupu homogenizovati, dati joj smisao, ali i ocrtati smernice pravaca u kojima ta grupa želi da ide u budućnosti. Ovi službeni poreci sećanja se na postjugoslovenskim prostorima u najvećoj meri zasnivaju na sistematskoj i sveobuhvatnoj kolektivnoj viktimizaciji sopstvene etnije, čak i onda kada u sebi sadrže elemente herojskog, pobedničkog, slavljeničkog narativa. Izuzetno je važno da je pritom na delu, nimalo slučajno, uvezivanje u jednu homogenu kategoriju i žrtava, i stradalnika, i počinitelja.¹ Sve dok pripadaju istoj etničkoj grupi, sve ove različite kategorije, sa izuzetno različitim, pa čak i medusobno suprotstavljenim iskustvima, doživljavaju se kao "jedno", kao žrtva i svetlo koje stoji naspram mraka koji su "drugi", koji su svi od reda počinioi nasilja, bez obzira na raznovrsnost njihovih pozicija i uloga za vreme i posle rata.

U svakoj od zemalja nastalih raspadom SFRJ postoje manjinske, marginalizovane i često stigmatizovane zajednice sećanja koje pokušavaju da konsoliduju i afirmišu alternativne naracije o događanjima iz prošlosti. Ove aktivističke grupe uglavnom se nose sa teretom takozvanih "neželjenih sećanja" (Fridman, 2022), nastojeći da javne prostore i korpus javnog znanja prošire faktografijom i interpretacijama različitih događaja koje su u suprotnosti za zvaničnim, hegemonim naracijama. Radi se o vrlo heterogenim grupama sastavljenim od aktivista, preživelih logoraša, bivših ratnih veteranata, članova akademске zajednice. Različite su i motivacije, te ideološke i političke pozicije sa kojih ove grupe vrše svoj aktivistički i politički rad, ali je različita i njihova materijalna baza i ekonomski moć koju imaju, pa bi pogrešno bilo prepostaviti da su im i krajnji ciljevi isti. Iako gotovo sve ove grupe sebe vide kao marginalizovane, potisnute iz javnosti i sa malo dodira sa mestima gde se donose suštinske političke odluke, važno bi bilo praviti distinkcije među njima i razumeti prvenstveno kakva je njihova željena vizija budućnosti, jer "to kako se sećamo i čega se sećamo prilično pouzdano iskazuje i naše prioritetne političke vrednosti" (Kuljić 2006), a i naše projekcije budućnosti.

¹ U okviru istorijske viktimologije, žrtve su definisane kao civilni koji nisu aktivno učestvovali u sukobu, dok su stradalnici aktivni učesnici sukoba koji u tome imaju i svoju odgovornost. Ovo je najopštije razlikovanje koje je osnova za detaljnije klasifikacije (Graovac, 2002), navedeno prema Stojčić, M. "Kultura sećanja i strategije reprezentacije prošlosti u Srbiji", 2021.

Novostvorene poretke sećanja, organizovane isključivo na etnocentričnim i samoviktimizacijskim obrascima zasnovanim na distinkciji "dželat-žrtva" moguće je pratiti u doslovno svim zemljama na postjugoslovenskim prostorima, i oni se reflektuju u zvaničnim kalendarima ovih država, kalendari komemoracija, spomeničkoj kulturi, *mainstream* kulturnoj produkciji, simboličkim činovima počinjenim od strane raznorednih novostvorenih zajednica sećanja (onih koje se u suštini ne protive hegemonijskoj politici sećanja). U takvom zvaničnom poretku sećanja nema mesta za bilo kakve višezačnosti, ambivalencije, nijansiranost uloga i pozicija, niti za patnju i gubitke drugoga, koji je uvek označen i razumevan isključivo kao *etnički drugi*.

Ovakva organizacija zvaničnog, javnog sećanja omogućena je sveprisutnim istorijskim revizionizmom koji je na ovim prostorima svoj zamah doživeo još tokom 80-ih godina prošlog veka. Kao jedna od prvih žrtava revizionističkog talasa u istoriografiji i širem kulturnom životu naših prostora pao je socijalistički antifašizam, kao i iskustvo zajedničkog života u bivšoj državi. Na tom su talasu politike sećanja u regionu oblikovane snažno dvema silama – homogenizujućim i isključivim nacionalnim naracijama, koje sve odreda period socijalističke Jugoslavije pamte kao period "tamnice naroda", te navodno bezideološkom naracijom o demokratiji koja tek treba da bude izgrađena, a čije će konačno uspostavljanje značiti i konačan raskid sa mračnom, totalitarnom prošlošću.² Obe te sile, svaka na svoj način, antifašizam prazne i "oslobađaju" od njegovog istorijskog kontinuiteta, političkog sadržaja i neraskidive veze sa levim političkim pokretima.

Posledice revizionističkih zahvata u istoriografiju nisu bile samo jačanje etnopopolitika i samoviktimizacijskih mehanizama unutar svakog nacionalnog kolektiva, već i nemogućnost mišljenja istinski progresivne budućnosti koja bi mogla biti (kao što je i prošlost jednom bila) nadnacionalna. Tako je revizionizam ne samo onemogućio širu podršku suočavanju sa etnički motivisanim nasiljem iz prošlosti, nego je i do krajnosti depolitizovao i suzio horizont očekivanja i učinio da svako preispitivanje prošlosti zasnovano na drugim principima izgleda kao infantilni i nezreo čin grupica krajnje irelevantnih i nedoraslih aktera. Tako je stvarnost kreirana u ime nacije i njene nedodirljivosti i svetosti omogućila i niz procesa koji su značili ekonomsko i političko ubijanje jednog *društva*, što je proces koji još uvek traje i kome se ne nazire kraj.

Uzmem li u obzir činjenicu da su na vlasti u sve tri zemlje tzv. Dejtonskog trougla i dalje u najvećem broju slučajeva iste one političke snage koje su ratove vodile ili ih svesrdno ideološki i ekonomski pripremale može se reći da je proces suočavanja sa prošlošću na državnom nivou zatvorio puni krug. Na toj putanji svakako su napravljeni i određeni pozitivni pomaci,³ ali ono što je ovaj put dominantno određuje jeste petrifikacija kolektivnih identiteta po osnovi samoviktimizacije i upotreba i revizija istorije u svrhu homogenizacije i cementiranja etničkih podela. Pomaci koji su se tu i tamo dešavali na nivou država, i posebno državnih vrhova, nisu imali svoj adekvatan odjek na nivou društava, čime su uglavnom ostali zabeleženi kao simbolički činovi koji nisu doveli do stvarne promene u načinu na koji lokalne zajednice percipiraju zločine i njihove naredbodavce i/ili izvršioce.

² Ovome su išli u prilog i neki zvanični akti doneti na nivou EU. Tako je Savet Evrope 1996. doneo Rezoluciju pod imenom "O merama za demontiranje tekovina bivših komunističkih totalitarnih režima", a za njom je 2006. usledila još jedna rezolucija istog tela "Međunarodna osuda totalitarnih komunističkih režima". "U rezoluciji se pozivaju vlade bivših komunističkih država iz istočne i centralne Evrope da naprave jasan i definitivni otklon od svoje komunističke prošlosti, da snažno osude kršenja ljudskih prava nehumane komunističke vlasti, da preispitaju (čitaj: preprave) sopstvenu istoriju i istoriju samog komunizma, a sve to u cilju međunarodnog i unutarnacionalnog pomirenja i usvajanja novog sistema vrednosti zasnovanog na ljudskim pravima." Prema: Vojislav Martinov "Psovka za prošlost", u: *Stigma totalitarizma*, AKO, Novi Sad, 2014.

³ Pred Međunarodnim sudom u Hagu optužnice su podignute za 161 osobu, među kojima su i oni najodgovorniji za osmišljavanje i sprovodenje masovnih zločina; stvorena je velika arhiva o zločinima i njihovoj političkoj, ideološkoj i logističkoj pripremi, postoji dosta precizan popis poginulih i nestalih u svim zemljama regiona; 2003. smo svedočili međusobnom izvinjenju predsednika tadašnje državne zajednice Srbije i Crne Gore Svetozara Marovića i predsednika Hrvatske Stjepana Mesića "za sva zla koja su građani dve zemlje počinili jedni drugima u prošlosti"; 2010. je Skupština Republike Srbije donela Deklaraciju o osudi zločina počinjenog u Srebrenici, čemu su prethodila izvinjenja tadašnjeg predsednika Srbije Borisa Tadića iz 2004. i 2007. za zločine počinjene u BiH i Hrvatskoj.

Tek kada se u obzir uzme i socijalno-ekonomski dimenzija ratova postaje jasno da nisu samo patnje drugih ono što je trajno i bespogovorno isključeno iz aktuelnih politika sećanja. Postojanje još jedne slepe mrlje izuzetno je važno za razumevanje kako ishoda pomenutih procesa, tako i za dublje uvide u neuspehe modela i pristupa koji su korišćeni u nošenju, obuzdavanju, prevladavanju ili suočavanju sa prošlošću. Radi se o gotovo potpunom odsustvu bavljenja posledicama (fizičkim, materijalnim, psihološkim) društveno-ekonomsko transformacije koja je tekla paralelno sa ratovima za teritorije, resurse i moć. Ovo pitanje je decenijama bilo u potpunom zapečku interesovanja i aktera međunarodne zajednice, i nacionalnih političkih struktura, ali i dobrog dela akademiske zajednice i civilnog društva koje je inače bilo najglasnije u zahtevima za suočavanje sa drugim vrstama ratnih zločina. Zločini transformacije društvene imovine najpre u državnu, pa zatim privatnu, totalna devastacija javnih dobara i uništavanje socijalnog kapitala stvaranog tokom pedeset godina života u socijalizmu, gubitak radnih mesta i bazične egzistencijalne sigurnosti za milione radnika, urušavanje svakog oblika jednakosti i ostataka socijalne pravde deo su jedne nikada do kraja ispričane priče koja je iza sebe ostavila pustoš, trajno izmenila naša društva (ili ono što je od njih ostalo) i ostavila teško nasleđe čija je najpogubnija posledica nemogućnost ostvarivanja bilo kakve međusobne solidarnosti izvan one projektovane uzduž i na osnovu u ratu stvorene mape nacionalnih grupa.

I dok je lakše razumeti zbog čega vladajuće elite, kako one nacionalističke, koje su ratove projektovali i vodile, tako i one "demokratske" koje su ih na neko vreme nasledile, nisu bile raspoložene da ovo pitanje otvaraju, malo je izazovnije proniknuti u pozicije onog dela javnosti koji je (sasvim ispravno) smatrao da je pošten odnos prema sopstvenom nasilju iz prošlosti neophodan za svaku buduću emancipatornu i progresivnu politiku. Za jedan veliki deo civilnog društva koji je insistirao na radu na suočavanju sa prošlošću ovo nikada nije postala tema od značaja, a često se pokretanje ovakvog pitanja označavalo i kao moralni relativizam, izbegavanje stvarno teških i bitnih tema, pokušaj otklona od potpunog i bezuslovnog prihvatanja krivice sopstvene grupe za počinjena zlodela i tako dalje.

Problematizovanje ovog aspekta naše nasilne prošlosti sasvim očekivano nije bilo ni u interesu različitih međunarodnih aktera koji su, u trenutku kada je jugoslovenski prostor prolazio kroz jedan od najbolnjih i najmračnijih perioda svoje istorije, istovremeno slavili kraj ere bipolarne podele moći u svetu, kraj socijalizma i neopozitivu pobedu zapadnih vrednosti slobode i demokratije, proglašavajući čuveni "kraj istorije".⁴

Nemali izazov je tako bio da se ratovima iscrpljenim, izmučenim i osiromašenim građanima nekadašnje Jugoslavije objasni da je najgora decenija njihovih života tek uvertira za konačnu tranziciju ka demokratiji, slobodi i blagostanju. I dok je jedan deo naših društava prihvatio da su najveće prepreke na tom putu zločini počinjeni u neposrednoj prošlosti i problem njihovog nekažnjavanja, istovremeno je za jednu veliku grupu ljudi, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, ostalo nejasno kako to da pljačka, otimanje, besprizorno bogaćenje najužih političkih elita, i siromašenje najširih slojeva naroda nikada nisu među pitanjima na koja se pokušava dati bilo kakav odgovor unutar korpusa zvanog "suočavanje sa prošlošću".

Zašto još suočavanje?

Zašto još suočavanja?

Odgovor na pitanje zbog čega je važno u diskurs suočavanja sa prošlošću ubaciti i bavljenje posledicama društveno-ekonomsko transformacije, te zašto je važno u pitanje o postizanju pravde vratiti i element socijalne pravde ujedno je i odgovor na pitanje zašto je suočavanje (još uvek) važno i neophodno za sva naša društva.

Nijedna progresivna i emancipatorna politika u budućnosti neće biti moguća unutar isključivo državnih ili nacionalnih granica. Saradnja i zajedničko delovanje sve su neophodniji u odbrani već stečenih, ali nikako podrazumevanih prava, u odbrani preostalih javnih dobara, u borbi za prava na nezagađen vazduh i vode, za platu dostoјnju čoveka i socijalnu pravdu koja

⁴ Sintagma Francisa Fukujame o "kraju istorije" korišćena je da bi se najavila navodno konačna prevlast liberalne demokratije kao univerzalne i ultimativne vrednosti i obrasca vlasti. U skladu sa time prethodni sistem neminovno je označen kao totalitarni, i na taj način lišen bilo kakvih pozitivnih dostignuća kojih ne samo da se treba sećati, nego ih je možda vredno braniti i iznova se za njih zalagati.

ne izostavlja najranjivije i najnezaštićenije među nama. Svakako da takva zajednička borba koja nam bez sumnje predstoji mora uključivati i otvoren i pošten odnos prema zločinima iz prošlosti, imenovanje i priznanje počinjenih nepravdi i pokušaj njihovog ispravljanja. Moramo, međutim, verovati da je takvo suočavanje potrebno ne zato što dolazi kao zahtev spolja, ili kao preduslov za neku buduću nagradu (na dugom štапу), već zato što će ono moći da ukloni prepreke da mislimo politički jasnije i delujemo organizovanije i zajednički unutar prostora koji je bio i ostao "naš", bez obzira kakvim ga nazivima nazivali razni.

Takvo suočavanje potrebno nam je ne zato da bismo unedogled nastavljali takmičenja u žrtvama i patnji i ne zato da bismo nove i nove generacije držali kao zatočenike starih, zagojenih rana iz prošlosti, već upravo kako bismo takve procese nadišli, i mogli da se jedni sa drugima sporimo,

raspravljamo, ne slažemo, ali i saosećamo i sarađujemo i na drugim osnovama od onih nacionalnih i međunalacionalnih. Takvo suočavanje, jasno je već, zahteva jasno političko i vrednosno pozicioniranje, zahteva puno intelektualnog i praktičnog političkog rada na terenu, i zahteva povratak prava na utopiju, odnosno prava da se politički misli ono za šta nas već decenijama ubeduju da je "nemoguće", "suludo", "prevaziđeno". Zbog toga cilj jednog takvog delovanja i nije suočavanje samo po sebi, već aktuelizacija jedne progresivne leve politike, čiji bi kritički odnos prema prošlosti bio integralni deo. Takva politika, da bi bila delatna i živa, morala bi da ima i kritičku dimenziju u odnosu na do sada korištene prakse i modele suočavanja sa prošlošću. Ne da bi se njihovi rezultati i naslede potpuno odbacilo, već da bi se iz grešaka i propusta zaista učilo i konačno došlo do situacije popuštanja čeličnog zagrljaja zločina i nasilja. ■■■

Izvori:

1. Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
2. Fridman, Orli. 2022. *Memory Activism and Digital Practices after Conflict – Unwanted Memories*. Amsterdam: Amsterdam University Press
3. Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
4. Kuljić, Todor. 2022. *Manifest sećanja levice*. Beograd: Clio.
5. Martinov, Vojislav. 2014. *Psovka za prošlost*, u: *Stigma totalitarizma*, Novi Sad: AKO.
6. Stojčić, Marijana. 2022. *Kultura sećanja i strategije reprezentacije prošlosti u Srbiji* (tekst u pripremi).
7. Subotić, Jelena. 2010. *Otimanje pravde – Suočavanje sa prošlošću na Balkanu*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
8. Tabeau, Ewa. 2009. *Rat u brojkama*. Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji.
9. Toma, Marijana. 2019. *Suočavanje sa prošlošću u Srbiji*. Remarker: Suočavanje sa prošlošću u Srbiji.

Današnja prošlost je i dalje nečija sadašnjost

Vildana Selimbegović

Bio je kraj ljeta 1999. godine. Kolega Željko Kopanja, osnivač i vlasnik Nezavisnih novina iz Banje Luke, zvao me telefonom s jednom molbom: htio je objaviti moje tekstove o Kazanima kao najavu svog serijala o zloglasnim "Mićama". Lako smo se dogovorili, no nakon samo nekoliko njegovih tekstova o zločinima koje su "Miće" počinile u ime srpskog naroda, pod Kopanjino auto podmetnuta je bomba koju je jedva preživio. Ostao je trajni invalid, bez obje noge. Umro je u ljeto 2016, a da atentatori nisu ni otkriveni ni kažnjeni. Negdje početkom ovog stoljeća zajedno smo boravili u Ljubljani i s nevjericom gledali u naslovne strane slovenskih novina na kojima se vodila debata o partnerskim zajednicama, kako je tamošnji zakon tada dozvoljavao registriranje istospolnim parovima. Kako smo im samo zavidjeli! U našoj Bosni i Hercegovini tema svih tema bili su i ostali ratovi, mržnja i optužbe za zločine samo nad pripadnicima svojih naroda. Nikako u njihovo ime.

SKS100

IDEJNO RJEŠENJE SPOMEN OBILJEŽJA
LOKALITET KAZANI
SARAJEVO, BIH
2021
Kenan Vatrenjak

Na Kazanima, u samo par koraka izmjenjuju se dva potpuno različita ambijenta. Sa ruba jame pruža se širokokutni pogled na grad, provocirajući misli o njegovoj historiji, zajedničkim sjećanjima... Ako se siđe samo par koraka u jamu, na istočnoj sigurnoj strani otkriva se jedan intoviriran, izvojeni prostor, koji provočira intimni doživljaj mjesto. Baš ovi oblici stijena, baš ovakve ajeve i ovi borovi bili su možda zadnji ulici ubijenih na ovom mjestu.

Doživjeti ovo mjesto na budan i intiman način otvara nas da se bar na trenutak poistovjetimo sa žrtvama. Da za trenutak nijesmo očini pogledamo oko sebe. To poistovjećenje i takav doživljaj je spomenik kojem se teži ovim projektom, a projektovano rješenje je srestvo u tom nastojanju. Spomenik je doživljaj praznine ovog ambisa, a do njega se dolazi kroz tjesnac između dva zahvala, koren zida, na kojima prolazak vremena tako jasno ostavlja tragove. To je prolaz namjenjen za samo jednu osobu, širine lek 90 cm, jer na koncu suočenje je vrlo lični doživljaj. Uzimajući u ovaj uzani prolaz i spuštajući se prema ambisu, gazeći providne rešetkaste stepenice; visoki zidovi mi odstranjuju sve utiske osim onog što je ispred mene. Odječak stijena, mahovina i tragovi voda.

Ovaj silazak ne vodi nigdje, na kraju nema podesta za ugodno zadržavanje. Na kraju je jedino dolazak pred prostor ambisa. Na unutrašnjoj strani koren zida je spomen ploča sa imenima ubijenih, a ispod nje niša. Tu neko ostavi cvijeće, neko zapali svijeću...

Autor idejnog rješenja:
Kenan Vatrenjak,
izvor UDIK.
Sva prava zadržana

Jedinica "Miće", o kojoj je Kopanja pisao, bila je predmet haških istraživačkih poslovnih aktivnosti, kasnije ustupljenih Tužiteljstvu BiH: harali su u ratu prostorom općina Teslić i Dobojskih predjela, ubijali bošnjačke i hrvatske civile, a oni koji su imali sreću da prežive zlostavljeni su, opljačkani i prognani. Vode jedinice su optužene za Kopanjina života, no ne i presudene: vjerovali ili ne, taj proces još traje. Priča o Kazanima je pak relativno zaokružena: Kazani su jama, zapravo usjek na Trebeviću, u koji su pripadnici 10. brdske brigade Armije BiH bacali leševe ubijenih nebošnjaka, mahom Srba. Usred ratne 1993. Predsjedništvo BiH naredilo je akciju eufemistički nazvanu obračunom

s kriminalom u vlastitim redovima. Akcija je izvedena 26. oktobra iste godine, a komandant 10. brdske brigade Mušan Topalović Caco je – odbijajući da se predaju – uzeo taoce, civile iz obližnje zgrade, i koristeći ih kao živi štit ubio devet pripadnika specijalnih vojnih i policijskih jedinica koji su došli po njega. Kada je konačno uhapšen, ubijen je pri pokušaju bijega, a njegov leš zakopan u NN grobnicu, nedaleko od mjesta na koje su – također u vrećama sa NN oznakama – pokopani i ostaci žrtava pronađenih u Kazanima. Cacini suborci, izvršitelji zločina, pred vojnim sudom u Sarajevu još za rata su osuđeni za brutalna ubistva i svi su, bez

izuzetka, ustvrdili kako su postupali po naređenju komandanta kada su nemoćne civile izvodili iz svojih domova i ubijali ih nadomak Kazana. Ipak, već u kasnu jesen 1996. godine, Caco je svoju NN grobnicu zamijenio mjestom u Memorijalnom mezarju Kovači u Sarajevu, do kojeg je ispraćen nezapamćenom dženazom s više od 10.000 ljudi.

Njegove žrtve još čekaju identifikaciju. Tih godina često sam pisala o njima i nastojanjima njihovih porodica da ih makar dostoјno ukopaju. I istrazi koja je prekinuta i nikada nije nastavljena. Ni danas zapravo ne znamo čiju je sve smrt Topalović naredio: iz Kazana su ekshumirani ostaci najmanje 23 žrtve, iako je do novinara – istina nezvanično – došao podatak o 32 žrtve. Uspomenu na njih čuvale su porodice i nevladine udruge, prije svih UDIK koji je redovito organizirao, svakog 26. oktobra, čas historije, podsjećajući Sarajlije na zločin počinjen nad našim komšijama u naše ime. U jednom trenutku činilo se da ćemo preći rubikon. Naime, potpredsjednik Federacije Svetozar Pudarić, i sam ratni invalid, od imenovanja 2011. godine svakog 26. oktobra odlazio je na Kazane da položi cvijeće i zalagao se za spomenik žrtvama, što su gradske vlasti Sarajeva i prihvatile i čak – uz njegovu donaciju – raspisale konkurs za arhitektonsko rješenje. No, onda je na scenu stupila gradonačelnica Benjamina Karić, mlada doktorica historijskih nauka i potpredsjednica ovdašnje vodeće građanske partije SDP-a, koja je prvo poništila konkurs, a onda nametnula vlastito arhitektonsko (?) rješenje u vidu spomen-ploče, bez ikakvog smislenog prilaza, i, što je najtužnije, sa svojim konačnim spiskom od 17 žrtava i tekstom koji zapravo štiti naredbodavca smrti. I onaj

ko se uspije probiti do spomen-ploče neće saznati zašto se sjećamo svojih sugrađana. Ni to nije sve: visprena se gradonačelnica dosjetila kako će Cacino komandovanje zločinima dodatno potisnuti iz kolektivne memorije: umjesto 26. oktobra, dana kada su obznanjeni njegovi zločini, sjećanje na žrtve je ove godine pomjereno na 9. novembar.

Tako je zapravo zaokružena priča o Kazanima, odom zločincu i minimiziranjem žrtava, pa je gotovo i razumljivo što se u kakofoniji dosjetki s društvenih mreža potpuno gubi inicijativa UDIK-a da – zarad savjesti Sarajeva i suživota i 1405 dana opsade – žrtve dobiju i spomen-ploču u gradu ili na kraju groblja Sv. Josip, na kome su bile pokopane u sekundarnoj grobnici, s NN oznakama. No, ako su glavni grad Bosne i Hercegovine i njegova gradska vlast toliko insistirali da izbjegnu ime zločinca na spomen-ploči na Kazanima, nisu se libili da na zgradu u kojoj stoluju, sarajevsku Vijećnicu, okače tablu na kojoj stoji: "Na ovom su mjestu srpski zločinci u noći sa 25. na 26. 8. 1992. zapalili Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku BiH. U plamenu je nestalo više od dva miliona knjiga, časopisa i dokumenata. Ne zaboravite, pamtitte i opominjite." Znamo, dakle, ko je palio knjige, odbijamo znati ko je ubiao ljudе. Jer ništa lakše nego suditi drugima, a svoje zločince slaviti kao heroje.

To je pravilo koje bosanskohercegovačko društvo, isparcelizirano i podijeljeno, prihvata kao aksiom na kome istrajava. Srdan Aleksić, mladić koji je ubijen jer je stao u zaštitu života svog komšije, Bošnjaka u Trebinju, u glavnom gradu BiH dobio je ulicu koja je nedavno preimenovana. U Trebinju je nikada nije ni imao. U Varešu je obelisk ispred zgrade Općine, podignut

Autori idejnog rješenja:
Haris Bulić, Dino Jozić,
izvor UDIK.
Sva prava zadržana

*Autor idejnog rješenja:
Alma Huremović,
Nikola Ostojić,
izvor UDIK.
Sva prava zadržana*

s porukom "Pokloni se na svoj način", zasmetao vlastima jer nema ni religijskih ni nacionalnih obilježja. No, zato je gotovo normalno da diljem Republike Srpske svako malo niču murali koji slave zapovjednika najvećih zločina počinjenih u ratovima devedesetih, generala VRS-a Ratka Mladića. Prekrajanje historije na krilima domaćih radikalizama iz godine u godinu je sve izraženije, a revisionizam poseže za daljom prošlošću. U takvoj atmosferi pogled u ogledalo historije postaje bespredmetan. Kolumnista Oslobođenja Dragan Markovina nedavno je savršeno ilustrirao ovdašnju praksu: pisao je povodom potpisa ugovora po kojem će se djeci, koja se u Bosni i Hercegovini školuju po hrvatskom planu i programu, organizirati nastava u Vukovaru, hrvatskom gradu-heroju, koji su jedinice JNA i srpske paravojne formacije sravnile sa zemljom, počinivši enormne zločine nad Hrvatima. Dragan ukazuje na paradoks i konstatira: "Nevjerovatna je količina empatije ljudi iz Mostara prema tim ljudima i tom gradu, što se najbolje vidi paljenjem svijeća u Vukovarskoj ulici svake godine na ovaj datum (godišnjica pada Vukovara; op. aut.), koja je pak proporcionalna potpunom nedostatku empatije za činjenicu da je njihov vlastiti grad Mostar pretvoren u Hiroshima i da je '93. i '94. izgledao kao Vukovar. Svijeća pak na Bulevaru i Šantićevoj ulici nema." A nema ih zato što su od Mostara Vukovar pravile jedinice HVO i Hrvatske vojske.

Zato predlaže, zapravo apelira da se prestanu voditi djeca na mesta stradanja naših i počne ih se voditi na mesta stradanja drugih. U devastiranim

bosanskohercegovačkim nacionalističkim društvima to bi značilo da hrvatsku djecu treba voditi na Stari most, u Ahmiće i Stolac, bošnjačku recimo u Bugojno i na Kazane, a srpsku u Srebrenicu, Vukovar, Sarajevo i Dubrovnik. I to nikako osnovnoškolsku, njih – kako kaže – moramo poštovati ratnih užasa i nacionalnih viktimoloških identiteta, omogućiti im makar normalno djetinjstvo. Već onu srednjoškolsku, koja je kadra razumjeti zašto i zbog čega posjećuju neka mjesta. Čini mi se da je to razuman recept za početak izgradnje društva koje će pokazivati empatiju spram drugih i drugačijih i biti nukleus razumijevanja naše prošlosti. Od sadašnjih generacija vrijedi odustati: zahvaljujući aktualnim školskim programima i još više narastajućim radikalizmima vladara naših bošnjačkih, srpskih i hrvatskih nacionalizama, tri postratne decenije su izgubljene u odanosti podjelama. Civilno društvo je davno izgubilo bitku suočavanja s prošlošću, a oni rijetki glasovi razuma u nevladinim udrugama i medijima ne čuju se dovoljno. Ako hoćemo braniti civilizacijske vrijednosti, a poštivanje svih žrtava bi moralo biti pri vrhu liste prioriteta, nema nam druge do prepisati recept od nacionalista: oni su, nakon Dayton-a, najubođitiju agresiju izveli na obrazovanje. Krajnji je čas da se ta naučena lekcija primijeni u praksi i plijetet prema žrtvama ugraditi u nastavne programe. One srednjoškolske. Da mladi ljudi razumiju. To je uvjet da izgrade društvo koje će se ne samo suočiti s prošlošću već graditi budućnost razumijevanja i poštivanja različitosti. ■■■

Zašto su činjenice važne i ko umjesto države obavlja teški posao prebrojavanja žrtava, uspostavljanja arhiva i prikupljanja podataka?

Bekim Blakaj

Kroz historiju se događalo ili ponavljalo previše sukoba podstaknutih pristrasnim narativima iz prošlosti. Kada ne postoji činjenice o nasilnom događaju koji se dogodio u prošlosti, onda on vrlo lako može biti predmet manipulacija i različitim interpretacijama koje se mogu iskoristiti za revizionizam historije ili za postizanje različitih političkih ciljeva, što se, nažalost, dešava veoma često. Vjerovatno su ratovi koji su uslijedili nakon raspada bivše Jugoslavije također bili podržani jednostranim narativima o zločinima koje su počinili nacionalisti različitih nacija tokom Drugog svjetskog rata. Jedan od primjera koji jasno prikazuje sporove zbog nedostatka dokumentiranih činjenica iz prošlosti je koncentracioni logor u Jasenovcu, gdje se navodni broj žrtava kreće od 70.000 do gotovo milion, zavisno od etničke tačke gledišta Hrvata ili Srba. Takvo kreiranje jednostranih i nacionalno utemeljenih narativa ne može garantirati održavanje dugotrajnog mira.

Prikupljanje činjenica o zločinima i žrtvama rata je od iznimne važnosti jer ima višestruke efekte. Prije svega, činjenice imaju direktni efekat u zajednicama žrtava. One neće ostati nepopisane, nepriznate i zanemarene. Dostojanstvo će im se početi vraćati kada se dokumentiraju zločini počinjeni nad njima. Prikupljanjem činjenica povećat će se mogućnost procesuiranja većeg broja počinitelja, čime će se smanjiti prostor nekažnjivosti i ostvariti pravo na pravdu za više žrtava. Šanse da žrtve i njihove porodice dobiju kompenzaciju/reparaciju, bilo materijalnu ili simboličnu, će se povećati kada se prikupe i dokumentiraju činjenice o zločinima počinjenim nad njima. Kada se prikupe,

analiziraju i objave činjenice o zločinima i žrtvama, stvorit će se empatija javnosti prema žrtvama i to će uticati na smanjenje distance između zajednica koje su tokom sukoba bile na suprotnim stranama. Ako proces dokumentiranja kroz utvrđivanje činjenica o kršenju ljudskih prava, ratnim zločinima i zločinima protiv čovječnosti tokom sukoba bude praćen odgovarajućim mjerama kroz provedbu mehanizma tranzicijske pravde, uključujući i Komisije za istinu, onda su šanse za garanciju neponavljanja sukoba u budućnosti veoma velike. Cijeli ovaj proces, koji ovisi o utvrđivanju činjenica, može na kraju stvoriti uslove za pomirenje u budućnosti.

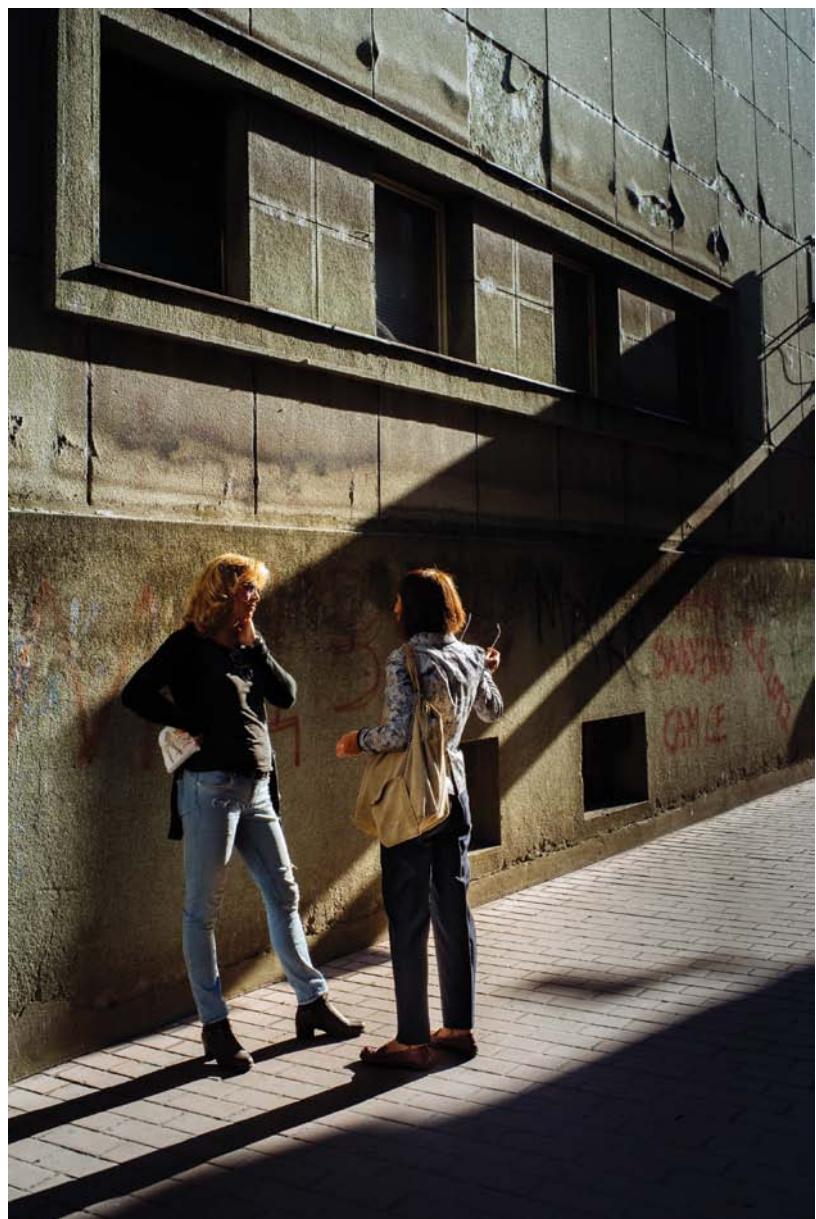
Nažalost, vlasti zemalja bivše Jugoslavije nisu prikupile činjenice o zločinima počinjenim u ratovima tokom raspada bivše Jugoslavije, odnosno nisu ih prikupljale na nepristrasan i sveobuhvatan način. Kada su se činjenice prikupljale, to je radeno djelimično – pazeći da se ne dokumentiraju zločini koje su počinile sigurnosne agencije ili oružane grupe njihove države. Čak i ono malo publikacija državnih institucija sadrže netačne informacije koje uglavnom nisu zasnovane na činjenicama.

Medunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) uradio je dobar posao u dokumentiranju zločina prikupljajući činjenice i dokaze o ratnim zločinima s ciljem procesuiranja osoba koje su za njih najodgovornije. Prikupljene činjenice i dokazi iznošeni su pred ovim sudom, a nakon završetka sudenja ostali su u arhivi i bazi podataka MKSJ-a. Čak ni mediji nisu imali konstruktivan pristup u suočavanju sa činjenicama i dokazima koji su izneseni pred sudom. Te činjenice nisu predstavljali široj javnosti, jer su ih vrlo selektivno iznosili

u zemljama porijekla optuženih. Jedan od rijetkih izuzetaka je agencija SENSE, koja je odradila sjajan posao u prikupljanju, obradi i prezentaciji činjenica koje su iznesene pred MKSJ široj javnosti u Srbiji, ali i u drugim zemljama bivše Jugoslavije.

Nedostatak posvećenosti vlasti sistemsatskom dokumentiranju žrtava i kršenja ljudskih prava tokom sukoba natjerao je neke nevladine organizacije da preuzmu ovo teško breme na svoja pleća, kako bi se utvrstile osnovne činjenice o prošlosti i na taj način sprječilo poricanje i revizionizmi. Bilo je različitih inicijativa u skoro svim zemljama regiona. Međutim, najozbiljnije inicijative za dokumentiranje žrtava su Bosanska knjiga mrtvih i Kosovska knjiga pamćenja.

Foto: Nebojša Beat Nenadić, sva prava zadržana

Istraživačko-dokumentacioni centar (IDC), nevladina organizacija sa sjedištem u Sarajevu, poduzela je veoma važnu inicijativu u cilju evidentiranja imena i prezimena svih žrtava koje su izgubile živote ili su nestale tokom rata u Bosni i Hercegovini. Uz podršku Fonda za humanitarno pravo u Srbiji, IDC je 2013. godine uspio objaviti Bosansku knjigu mrtvih koja sadrži oko 96.000 imena osoba ubijenih i nestalih zbog rata u Bosni i Hercegovini. Iako je ova publikacija kritizirana zbog navodnog smanjivanja broja žrtava, nema dokaza da je evidencija Bosanske knjige mrtvih netačna. Zapravo, ovi ključni glasovi su pokazali da bi se, u slučaju da nisu uradili ovaj posao, šanse za postojanje netačnih narativa samo povećale.

Kosovsku knjigu pamćenja (KKP), kaptalni projekat, provode Fond za humanitarno pravo (FHP), sa sjedištem u Srbiji, i Fond za humanitarno pravo Kosovo (FHPK). Cilj projekta je da se dokumentiraju svi ljudski gubici iz rata na Kosovu, osobe koje su ubijene ili nestale u periodu od 1. januara 1998. do 31. decembra 2000. Ove dvije organizacije su počele dokumentirati žrtve još tokom rata, kada su istraživači/ce FHP-a obavljali razgovore sa porodicama ubijenih i drugim svjedocima/kinjama. Istraživači/ce FHP-a i FHPK-a do sada su obavili više od 18.000 intervjua, ali ova svjedočenja nisu jedini izvor informacija za dokumentiranje žrtava. Postoje i drugi, primarni i sekundarni izvori informacija, kao što su sudski dokumenti, uglavnom iz MKSJ-a, ali i dokumentacija drugih institucija, međunarodnih i domaćih nevladinih organizacija, medijski prilozi, različite publikacije i sl. Jedan od razloga zašto je ovaj projekat uspješan u evidentiranju svih žrtava rata je činjenica da ga provode dvije organizacije sa sjedištem u dvije zemlje, tako da su uspjele stupiti u kontakt sa skoro svim porodicama žrtava, sa obje strane.

Sve dokumente prikupljene i sastavljene u okviru projekta Kosovske knjige pamćenja analiziraju analitičari i pohranjuju u veoma napredan softver – bazu podataka koja je razvijena i prilagođena samo za ovaj projekat. Dokumenti su međusobno povezani, što omogućava analitičarima/kama da naprave dosje za svaku žrtvu i dogadjaj ili incident sa žrtvama. Baza podataka sadrži dosjee za 13.549 osoba koje su ubijene ili nestale u vezi sa ratom na Kosovu. Bazu podataka ocijenila je Grupa za analizu podataka o ljudskim pravima i njihovi nalazi u izveštaju o KKP-u

bili su vrlo pozitivni. U izvještaju su autori/ce naveli da se radi o najnaprednijoj bazi podataka te vrste za koju su u zaključku rekli: "Čestitamo FHP-u i FHP-u Kosovo na izvanrednom i izuzetnom projektu. Malo je sukoba koji su dobili stalnu i stručnu pažnju koju su FHP i FHP-Kosovo posvetili ljudskim gubicima na Kosovu 1998-2000. Svijet će imati koristi od ovih saznanja. Prije svega, odajemo počast žrtvama koje ćemo uvijek pamtitи".

Širok je raspon mogućnosti korištenja dokumentacije prikupljene u okviru projekta Kosovske knjige pamćenja. Pored njenog objavlјivanja, FHP je koristio bazu podataka KKP-a za pripremu krivičnih prijava protiv počinitelja, a neke od njih su imale ključnu ulogu tokom procesuiranja počinitelja koji su kasnije pred sudovima

proglašeni krivim. Takoder, baza podataka je korištena za izradu različitih dosjea o ulogama pojedinih vojnih brigada i jedinica, kao i njihovih komandanata. Baza podataka se koristi i za potrebe memorijalizacije kao što je izložba u čast ubijene i nestale djece – "Bilo jednom, ne ponovilo se" koju je pripremio i postavio FHPK.

Na kraju, dokumentiranje činjenica i dokaza o kršenjima ljudskih prava, ratnim zločinima i zločinima protiv čovječnosti koji su se dogodili u prošlosti, najvažniji je proces za suočavanje s prošlošću i predstavlja čvrst temelj za buduće pomirenje. Bez utvrđivanja činjenica koje bi predočile istinite narative o prošlosti, kao i prepoznavanja i priznavanja svih žrtava, održiv i dugotrajan mir u regionu neće biti moguć. ■■■

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

Srbija: Nacionalizam bez alternative i politike sećanja bez autorefleksije

Milivoj Bešlin

Od početka Putinovog napada na suverenu Ukrajinu, suprotno očekivanjima evropskih institucija, Srbija je jasno podržala čin agresije. U tome su saglasni i autoritarni režim predsednika Aleksandra Vučića i njegovi opozicioni nacionalistički takmaci, većina nevladinog sektora, kao i režimski i opozicioni mediji i najveći deo intelektualne i akademске elite. Većina nevladinog sektora, koji je umereno proruski i nacionalistički orientisan, kako se ne bi provocirali zapadni donatori, svoj pseudoantiratni stav je uvijala u licemerne pacifističke poruke sa osnovnom intencijom da je problem u pomoći koju dobija Ukrajina. Prema zakonitosti, ako nema Ukrajine, nema problema i rata, ali većina srpskog nevladinog sektora je zaboravila ključnu stvar: ako Rusija okonča agresiju – prestaje rat; ali ako Ukrajina prestane da se brani – prestaje da postoji.

Srpsko javno mnenje je mnogo radikalnije. Preko 80% građana Srbije smatra da Rusija nije odgovorna za rat u Ukrajini i ne prihvata vesti o počinjenim zločinima nad ukrajinskim civilima; čak 84% građana Srbije protivi se uvođenju sankcija ruskom agresoru. Državni servis RTS je mesecima nakon početka invazije koristio termin "specijalna operacija" koji je karakterističan za ruske kontrolisane medije. Privatne televizije lojalne predsedniku Vučiću neprekidno emituju prorusku propagandu. Otuda vest da Putinov propagandni servis Russia Today otvara predstavništvo u Srbiji i nije izazvala veći interes, jer su bezmalo svi mediji u Srbiji na liniji ruske propagande. Razlika je samo u tome što opozicioni mediji proruske narative plasiraju sofisticiranije od Vučićevih.

Ako se zna da je Ukrajina pravoslavna zemlja, da nije priznala nezavisnost Kosova i da Srbija nije imala istorijskih nesporazuma sa Ukrajinom, ostaje zapitanost nad tako masovnom podrškom koju ruska agresija ima u Srbiji. Prema istraživanjima, ne postoji društvo u Evropi, uključujući i Belorusiju, u kojoj postoji tako masovno oduševljenje zbog ruske invazije.

Prevashodno, reč je o modelu agresije i opravdanja za nju koji većinska Srbija prepoznaje kao ponavljanje svojih agresivnih ratova protiv Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. U najkraćem: u razorenom Mariupolu, nacionalistička Srbija prepoznaje svoje temeljno razaranje Vukovara (novembar 1991); dok u masovnim grobnicama oko Buče srpsko javno mnenje prepoznaje istorijsku "ispravnost" genocida i masovnih grobnica širom Bosne i Hercegovine (1992–1995).

Od obnove višestranačja u Srbiji 1990. godine, politički sistem je proizvodio suficit partija koje su gotovo sve reprodukovale samo jednu ideju – velikodržavni koncept srpskog nacionalizma koji je zbog toga ostao bez alternative pune tri decenije. Na kraju hladnog rata, Srbija sa partijskom nije dobila i političku pluralnost. Očito je problem dubinski i nalazi se u društvu. Politički poredak je samo reflektovao idejno siromaštvo i ideološku unisonost.

U osvit rata koji će Slobodan Milošević pokrenuti protiv Jugoslavije, pod lažnim izgovorom njenog očuvanja, politička alternativa je bila svedena na marginu. Antiratni pokret je bio sabijen u političko podzemlje, progonjen i ograničen na nekoliko marginalnih organizacija u Beogradu i u multinacionalnoj Vojvodini. Sve relevantne opozicione partije na različite načine su podržavale velikodržavnu ideju i Miloševićeve ratne ciljeve. Dve ključne opozicione partije (SPO i DS) u različitim fazama rata imale su svoje ili podržavale tuđe (para)vojne formacije, dok je pseudoopoziciona Radikalna stranka počinila zločine zbog kojih je njen lider (Vojislav Šešelj) pravosnažno osuden pred Međunarodnim sudom u Hagu.

Opozicija koja je tokom 1990-ih bila saučesnik Miloševiću nije mogla, kada je zauzela vlast posle 5. oktobra 2000. godine, da napravi dovoljno jasan otklon i diskontinuitet sa politikom u kojoj su i sami učestvovali. U tome se krije jedan od suštinskih neuspeha petooktobarske republike da uvede novi politički sistem i prekine sa starim ideoški matricama, nasledenim iz vremena Miloševića. Srbija posle više od 30 godina, uprkos nominalnoj promeni vlasti, nikada nije imala suštinsku promenu politike. Ovo je ključno za razumevanje neuspeha u suočavanju sa zlodelima iz ratova 1990-ih i za neuspeh tranzicione pravde i mehanizama koji su bili zamišljeni da dovedu do raskida sa vrednostima i praksom iz 1990-ih.

Ipak, prvi pokušaji suočavanja sa zločinima ratne politike zabeleženi su u vreme vlade Zorana Đindića kada je u letu 2001. godine Slobodana Miloševića izručio sudu u Hagu. Nacionalna televizija je prikazala potresan film o genocidu u Srebrenici, skupština je oštro negodovala, a stranka drugog ključnog političkog lidera, Vojislava Košturnice, žestoko se protivila bojažljivim pokušajima Đindića i njegove vlade da podvrgne kritici Miloševićevu ratnu politiku.

U to vreme intelektualci iz alternativnog antiratnog spektra žestoko su se sporili na stranicama nedeljnika Vreme (2002) da li Đindića treba podržavati bezuslovno ili samo ukoliko pokrene jasne mehanizme suočavanja sa zločinima iz nedavnih ratova.

Svi ovi pokušaji će se okončati ubistvom premijera Zorana Đindića (12. marta 2003. god.) i brzim dolaskom konzervativnog nacionaliste Vojislava Košturnice na njegovo mesto.

Košturničina vlada je zaustavila većinu akcija suočavanja sa ratnim nasleđem, ali je učinila i nešto mnogo gore: počela je politiku reafirmacije i oživljavanja ideoških osnova srpskog nacionalizma i velikodržavnog projekta koji je bio temelj za agresiju Srbije prema susedima 1990-ih godina.

Poslednja etapa petooktobarske republike je obeležena vladom Demokratske stranke Borisa Tadića (2008–2012) koja je napravila poznato "istorijsko pomirenje" sa Miloševićevom partijom SPS koja je bila ogreza u zločinima i korupciji tokom 1990-ih godina. Već je ta činjenica ograničila mogućnosti Tadićeve vlade da se pozabavi raskidom sa politikama sećanja koje su vodile postupnoj rehabilitaciji ratnih narativa i nacionalističke ideologije. Ipak, ta vlast nije direktno i otvoreno vršila rehabilitaciju ratnih politika. Čak je Međunarodnom sudu u Hagu izručila dvojicu voda srpskog ratnog poduhvata u Bosni i Hercegovini – Radovana Karadžića i Ratka Mladića – optuženu za teške zločine i genocid. Međutim, vlast Demokratske stranke je pristupila intenzivnoj rehabilitaciji srpskog kolaborantskog i ultranacionalističkog pokreta iz Drugog svetskog rata (četnici Draže Mihailovića). Rehabilitacija zločina i zločinačke politike iz 1940-ih godina bila je platforma za rehabilitaciju politike i zločina iz 1990-ih, ali to nije uradila vlast Demokratske stranke, već naredna vlast koju su činili čelnici Šešeljeve radikalne partije.

Iako je došla na vlast sa nominalno proevropskom politikom i reformističkim narativom, uz naglašavanje da su naučili istorijske lekcije i prekinuli sa starom neofašističkom politikom, čelnici Srpske napredne stranke su brzo po dolasku na vlast 2012. počeli sa novom politikom sećanja. Postupno su rehabilitovane 1990-e godine, demonizovan je demokratski prevrat 5. oktobra 2000. godine, a prelomna godina u politici sećanja je bila 2015. kada je Velika Britanija na 20. godišnjicu genocida u Srebrenici predložila rezoluciju u Savetu bezbednosti UN-a o tome.

Medijska histerija koju je Vučićev režim tada proizveo, kao i predstavljanje njega kao žrtve prilikom posete Srebrenici (zbog negodovanja mase zbog njegovog odlaska u Potočare 2015. godine) otvorili su prostor za radikalnu reinterpretaciju politika sećanja i početak totalne reaffirmacije ratne politike iz 1990-ih godina, prečutkivanjem ili negiranjem svih zločina koje su učinili Srbi i predstavljanjem njih kao jedinih žrtava nedavnih ratova.

Time je politika sećanja iz revizionizma i rehabilitacije zločina transformisana u otvoreni revanšizam. Narativ o Srbiji kao žrtvi i negiranje bilo kakvog zločinačkog karaktera srpskih osvajačkih ratova iz 1990-ih godina sada su u funkciji novih teritorijalnih pretenzija prema susedima i tretiranja okolnih država i postojećih granica kao privremenih i provizornih. Rečima Vučićevog proruskog saveznika Ivice Dačića: Srbi postojećim odnosom snaga na Balkanu nisu zadovoljni, zbog čega ratovi nisu završeni, a drugo poluvreme sledi.

Vučićev javno promovisani "srpski svet" stara je velikodržavna ideja sa ciljem odbacivanja postojećih granica u regionu i silom nametanja novih. Vučićeva revanšistička politika sećanja, koju snažno podržavaju Putinovi mediji i obaveštajne strukture, u funkciji je mentalnih i ideooloških priprema za nove sukobe na Zapadnom Balkanu koji će biti izazvani pokušajima režima u Srbiji da promeni postojeće međunarodno priznate granice.

Sve izvesniji i istorijski neminovni slom Putinovog "ruskog sveta" zaustaviće i glavne saveznike Kremlja na Balkanu i otvoriti prostor za suštinske promene paradigme u Srbiji koje moraju početi kreiranjem novog, autorefleksivnog poretka sećanja. ■■

Foto: Nebojša Beat Nenadić, sva prava zadržana

Bosna i Hercegovina – Šta je postignuto i šta se tek treba učiniti nakon 27 godina suočavanja s prošlošću?

Lejla Gačanica

Nedavno sam govorila na regionalnoj konferenciji o politikama sjećanja i, na pitanje šta se može naučiti iz bosanskohercegovačkog primjera suočavanja sa prošlošću, rekla sam – "kako ne treba da se radi". Sa 27 godina vremenske distance od onoga što nazivamo "završetak rata" u Bosni i Hercegovini (BiH), a zapravo se radi o okončanju samo jednog segmenta rata – oružanog sukoba – vrlo malo konstruktivnog suočavanja je prisutno. Ovdje se ne treba ograničiti samo na rat iz 1990-ih, već i na kolaps jugoslavenstva i kolektivne memorije koja se do tada njegovala. U tom identitetskom i ideološkom procjepu razvijale su se tri paralelne politike sjećanja čije ishodište jeste etnija i ono što je ona postala 1990-ih – vrhovna, određujuća karakteristika grupe koje su bile u ratu.

Rat nije samo prisutan u svakodnevnom životu danas – rat, onaj koji istinski nikada i nije završen, tačka je kojoj se stalno i iznova vraćamo. Politike sjećanja su do te mjere eksplorativne rat i stradanja (isključivo) vlastite etničke grupe da postaje teško izboriti bilo koju drugu vrijednost kada se posegne za apsolutnim argumentom – ratom, te konsekventno (etničkim) stradanjem i herojstvima.

Selektivna sjećanja, a posebno ona kolektivna, jesu važna za svaku grupu. Stoga se kolektivno sjećanje oblikuje tako da podržava određeno viđenje prošlosti, i nije nužno niti istinito niti potpuno. Selekcija onoga što će ući u zajedničko pamćenje itekako govori o društvu i vrijednostima kakve želi da se izgrade nakon traumatičnog, nasilnog događaja. Ono što karakterizira bh. kolektivna sjećanja jesu upravo paralelni etnički narativi čija je jedina zajednička tačka izostanak kritičke kulture sjećanja.

To pak ne znači da se nisu razvili i održali alternativni narativi, no njihova slabost jeste upravo u toj alternativnosti. Ovdje se, za razliku od zvaničnih politika sjećanja, "spašava" sjećanje koje zvanične politike nastoje utišati, izbrisati, potisnuti. Upravo perzistentnost alternativnih sjećanja ostavlja tračak nade da do potpunog brisanja neželjenih dijelova prošlosti neće doći. Ili bar ne tako lako.

Posmatrano iz ugla zvaničnih politika, u BiH imamo zloupotrijebljenu prošlost, zarobljenu u etničkom i zatvorenu za propitivanje. Od 1995. godine malo je toga iskreno postavljeno u kontekst sagledavanja prošlosti i mehanizma tranzicijske pravde, a toliko je iskorišteno za izgradnju etničkog identiteta u koji su uspješno ugrađeni isključivi jednostrani narativi o prošlosti. U kombinaciji izostanka sistemskog, institucionalnog odgovora na nasljede konfliktne prošlosti te konstantne (političke i društvene) borbe za sjećanje, otvoren je prostor za nastavak retorika i politika koje su izrazito naklonjene održavanju *statusa quo*, odnosno podgrijavanju strepnji i podjela.

Ključno za zvanična kolektivna pamćenja i posljedicu ovakvih pristupa sjećanju jeste njihova suprotstavljenost, isključivost, ali i koegzistencija. Kreiranje narativa kakve imamo sada je prošlo kroz različite forme, a proizvelo je međusobnu netrpeljivost i nespremnost za pomirenje. Odnosno, sukobljeni narativi o prošlosti imaju za posljedicu podijeljena društva sklona zloupotrebi sjećanja i stvaranju potencijala za nove sukobe.

Bošnjački, hrvatski i srpski narativi o prošlosti razvijali su se istovremeno, no zatvoreni svaki u svom pripovijedanju. Niti jedno pitanje o 1990-im neće dati

isti odgovor na ove tri strane. Tako, ko je počeo rat; ko su žrtve; ko su heroji; ko je pobjednik; šta se desilo – nema ni približno isti odgovor. Unutar svake politike sjećanja isključivo su pripadnici te (etničke) grupe žrtve i/ili heroji, a oni Drugi zločinci. Ovakve politike sjećanja ne samo da funkcioniraju u BiH već preživljavaju upravo zahvaljujući jedna drugoj, i trećoj. Naime – sve dok imamo "prijetnje" na bilo kojoj od etničkih strana, druge strane imaju razloga i potrebe da plasiraju vlastite, na istim temeljima zasnovane, "spasilacke" narative. Ova politika podijeljenosti odlično funkcionira u državi iscrtanoj entitetskim i etničkim linijama, u kojoj permanentno egzistira strah i opomena od novih sukoba.

Službena sjećanja su uspješno institucionalizirana kroz obrazovanje, medije, memorijalizacije. Dodajmo tome i generacije rodene poslije rata i odrasle u okruženju koje diše u etničkom narativu, bez otvorenosti ka Drugom, iako žive pored Drugog. Rezultat takvih nametnutih uloga i podjela danas kod mladih očitavamo kroz dvije krajnosti: izražen nacionalizam ili pak zasićenost i odbijanje da se uopšte uključuju u rasprave o prošlosti.

Važno je ovdje istaknuti da van zvaničnih kolektivnih pamćenja ostaju različite manjine: žene, Romi, druge nacionalne manjine, djeca rođena zbog rata. Suštinski, mjesa nema za bilo koga i bilo šta što nije u direktnoj etničkoj, moralnoj i/ili vrijednosnoj (nerijetko religijski utemeljenoj) liniji. Tako zvanične politike sjećanja izostavljaju cijele segmente prošlosti, ostavljajući ih na marginama

kolektivnog priznanja i prihvatanja. Ovo je još jedan od nedostataka koje kolektivno (etničko) pamćenje nosi. Svaka od navedenih grupa je svoje pamćenje gradila van ovih zvaničnih, ujedno se boreći sa procesom reparacija koji je vrlo administrativno i politički zatvoren, te diskriminativan. Ukoliko govorimo o dometima politika sjećanja, ovo su primjeri gdje se jasno oslikava nesposobnost i nespremnost da se odgovori postkonfliktnim potrebama zajednice, a još manje da se uspostave mehanizmi tranzicijske pravde jednake za sve.

Kultura i umjetnost te civilno društvo ostali su mjesta slobode, odnosno prostori u kojima se politike sjećanja propituju i glasno se suprotstavljaju brisanju činjenica i dijelova prošlosti. Ipak, ograničenja u kompetitivnosti sa zvaničnim narativima postoje jer niti dosegom niti razumijevanjem kod šire društvene zajednice ne uspijevaju postati dijelom zvaničnog pamćenja. Čini se da će se i u budućnosti ova "borba" sjećanja – ili *borba za sjećanja* – nastaviti. Naprosto je (još uvijek) nemoguće prodrijeti u zvanična bošnjačka, hrvatska i srpska kolektivna sjećanja i potaknuti kritički odnos spram prošlosti, posebno zločina vlastite i stradanja drugih grupa, što bi bio prvi zdravi korak ka izgradnji povjerenja i mira. Dakle, dok je koegzistencija suprotstavljenih etničkih narativa gotovo prirodna i funkcioniра, etnički neobojeni, alternativni narativi o prošlosti osporavani su i neprijateljski za sve tri politike sjećanja. U toj konstantnoj borbi između zakovanog etničkog i osporovanog građanskog uspijevaju se osvijetliti dijelovi

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

prošlosti koje se (zvanično) pokušava izbrisati ili osporiti.

Drugi segment alternativnog sjećanja su ovdje individualna, lična sjećanja. Tamo gdje ne korespondiraju sa kolektivnim, ova sjećanja se ili zatomljuju ili gube zajedno sa onima koji su ih proživjeli ili pak održavaju na nivoima porodica i prenose generacijski. Usmenim istorijama se nastoje spasiti ovi segmenti prošlosti, upravo kako bi se dogadajima dalo ljudsko lice, a žrtvama pravo na vlastitu traumu i sjećanje.

Ima li onda (su)života poslije rata? Ima. No pitanje je ima li mira u tom životu ili ga tek proživljavamo kao period između dva rata, nadajući se da je jedan rat bio i više nego dovoljan. U tom životu izgrađeni su, ili oživljeni, postjugoslavenski identiteti, uspostavljeni novi društveni i politički sistemi, isprofilisane politike sjećanja, zauzeti mentalni i materijalni prostori, ali ovo su procesi koji još uvijek traju. I to je vječna nada svih onih koji neumorno rade na izgradnji odgovorne kulture sjećanja, nasuprot retrogradnim politikama razdvajanja i održavanja zamrznutog sukoba u BiH. Brojne prilike su propuštene, no još nije kasno za vraćanje na put pomirenja i povjerenja.

Progovaranje o problematičnim dijelovima prošlosti ne smije više biti dio neformalnog obrazovanja ili isključivo inicijativa civilnog društva. Ovime se rizikuje da se kreiraju tek "ostrva", fragmenti slobodnih prostora i onih koji su spremni o njima da znaju. Ovi dijelovi prošlosti moraju biti uključeni u kolektivno sjećanje. No, ima li šanse za jedinstvenim pamćenjem u BiH? U trenutnim političkim prilikama, vrlo izvjesno da ne. Rješenje svakako i nije u pravljenju kompromisa o tome šta se desilo i šta ćemo da pamtimo kao kolektiv, već u poštivanju činjeničnog. A to ne odgovara niti jednoj od postojećih politika.

Ipak, razvili su se različiti oblici čuvanja drugačijih sjećanja i oni prave protutežu zvaničnim narativima. Nade bi trebalo polagati upravo u njegovanje takvih inicijativa – ali i nužnu njihovu interakciju sa nositeljima vlasti, te promjenu paradigme o nedostatku političke volje za demokratizaciju kulture sjećanja. To je dug, ali ispravan put. Sjećanja i pamćenja, posebno ona kolektiviteta, konstrukti su i potrebe sadašnjice će odrediti preradu prošlosti. To znači da nam treba dubinska društvena promjena kako bi i prošlost zapravo mogla konačno postati – prošlost. ■■■

Hrvatska: činjenice o prošlosti u sjenci pobjedničkih narativa

Branka Vierda

Rat koji se vodio u Hrvatskoj u periodu između 1991. i 1995. godine definiran je u dominantnom pamćenju, politikama državnih institucija te u Ustavu Republike Hrvatske – dakle u samim temeljima države – kao "pravedan, legitim, obrambeni i oslobođilački Domovinski rat".

Tijekom skoro trideset godina koliko je od završetka rata prošlo, hrvatska država nije razvila koherentnu politiku (pomirenja) kojom bi osim dijela o obrambenom karakteru rata prihvatala i činjenice koje ne predstavljaju njegov obrambeni i pobjednički dio, nego su, upravo suprotno, njegovo sramno nasljeđe.

Štoviše, pet godina nakon završetka rata, 2000. godine, kada se počeo otvarati prostor za dijalog o cjelokupnoj istini o ratu, tadašnja vladajuća koalicija predvođena Socijaldemokratskom partijom, u parlamentarnoj je proceduri stvorila i službeno izglasala dokument pod nazivom Deklaracija o Domovinskom ratu. Deklaracija o Domovinskom ratu proširila je službenu državnu definiciju ratova vođenih tijekom devedesetih te joj je uz "pravedan i legitim, obrambeni i oslobođiteljski" dodala i: "a ne agresivni i osvajački rat prema bilo kome u kojem je branila svoj teritorij od velikosrpske agresije unutar međunarodno priznatih granica."

Deklaracija je stvorila okvir govoru u javnoj sferi i državnom intervencijom ograničila kako se o ratu devedesetih može i smije razmišljati argumentirajući takav dogmatski pristup zaštitom "moralnog digniteta hrvatskoga naroda i svih građana Republike Hrvatske". I iako se radi o dokumentu koji je politički, ali ne i pravno obavezujući, njegov se utjecaj itekako osjeća. Primjerice, u raspravama u parlamentu, gdje

će političke stranke lijevog i desnog centra Deklaracijom o Domovinskom ratu braniti svoju poziciju u kojoj ne žele raspravljati o činjenici da je Franjo Tuđman, u presudi Prlić i drugi, ustanovljen kao sudionik udruženog zločinačkog pothvata. (Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) ovom je presudom utvrđio počinjenje brojnih zločina nad bošnjačkim stanovništvom u ratu u Bosni i Hercegovini za koje je odgovornim utvrđeno tadašnje političko i vojno vodstvo Herceg Bosne i Republike Hrvatske na čijem je čelu bio Franjo Tuđman.)

Nadalje, percepcija rata uvjetovana hermetički zatvorenim i državno definiranim narativom o njemu, neusklađenim s činjenicama utvrđenim pred MKSJ-om, sve zločine počinjene u ratu, logično, može shvatiti i uklopiti samo kao individualno posrnuće vojnika pojedinca.

Iako postoje partikularni pomaci nabolje u sjećanju na civilne žrtve manjinskog (srpskog) naroda, najveći zaborav u institucionalnom i društvenom sjećanju Hrvatske predstavljaju žrtve ratnih zločina koje su u Bosni i Hercegovini počinili pripadnici hrvatskih snaga prema Bošnjacima.

O tim žrtvama ratnih zločina i o njihovim počiniteljima u javnom prostoru u Hrvatskoj nema ni riječi. Štoviše, aktualni predsjednik Zoran Milanović, osim što relativizira genocid počinjen u Srebrenici 1995. godine, za Milivoja Petkovića, pripadnika tzv. "šestorkе" osuđenog pred MKSJ-om na 20 godina zatvora za zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja i teške povrede Ženevske konvencije – izjavio je da nije ratni zločinac. Taj isti Milivoj Petković sam je u pismu sucu Međunarodnog rezidualnog mehanizma za kaznene sudove

(MRMKS), Carmelu Agiusu, u kojem traži prijevremeno puštanje na slobodu, napisao "prihvaćam presudu i osobnu odgovornost za svoja djela ili propuste koji su doveli do počinjenja zločina zbog kojih sam osuđen".

Obilježavanje vojno-redarstvene operacije (VRO) Oluja dobro ilustrira stav državopolitičkog vrha Hrvatske i dominantnog dijela javnosti o tome što 5. kolovoz i VRO Oluja predstavljaju u hrvatskoj povijesti. U Hrvatskoj, obljetnica VRO Oluja neradni je dan, dan kad se slavi najveća pobjeda Hrvatske vojske u ratu, a istovremeno je to i Dan domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja. Politički vrh tog dana okuplja se u Kninu, obilježenom kao "hrvatski kraljevski grad", u kojem je tadašnji predsjednik Franjo Tuđman 5. kolovoza 1995. godine izjavio da "završetak Oluje možemo nazvati i Danom završetka hrvatskog povijesnog križa" te se uz svečani program slavi pobjeda i prisjeća civilnih žrtava i vojnih stradanja za vrijeme Oluje. Tom prigodom, na Kninskoj tvrđavi, čitaju se imena stradalih. Do sada se niti jedne godine nije dogodilo da se čitaju i imena stradalih Srba, hrvatskih građana, koje su hrvatske snage ubile za vrijeme i nakon operacije Oluja.

Dok god dominantne političke snage u Hrvatskoj njeguju mitološki pristup ratovima devedesetih, teško je zamisliti razvitak i normalizaciju politika sjećanja utemeljenih na egalitarističkom modelu,

dakle politika koje žrtve prepoznaju po njihovoj patnji i iskustvu koje su tijekom rata prošle, a ne po njihovom etnicitetu ili nacionalnosti, odnosno po etnicitetu i nacionalnosti počinitelja zlodjela koja su im nanesena.

Ipak, ima i primjera u politikama sjećanja koji inkluzivnije i odgovornije pristupaju dogadanjima tijekom devedesetih te ne zabilaze cjelovitu istinu. Otići će tako visoki državni dužnosnici zajedno s predstavnicima srpskog naroda u Hrvatskoj i u Uzdolje i u Grubore, mjestu u kojima su ubijeni civili pripadnici srpske nacionalne manjine. Ti su odlasci, međutim, slabo vidljivi za širu javnu percepciju i recepciju.

Obilježavanje VRO Oluja na samoj svečanosti obilježeno je ako već ne čitanjem imena, onda barem osvrtom na stradanja (i) civila srpske nacionalnosti, a s obzirom na to da ta obljetnica zauzima važno mjesto u javnom prostoru, takav čin (bar neke) zločine i žrtve tog perioda čini donekle vidljivima. (Za razliku od toga, stradanja manjinskog naroda tijekom i nakon VRO Bljesak i VRO Medački džep potpuno su nevidljiva iako za neka od stradanja civila pripadnika manjinskog naroda postoje, uz izvještaje organizacija civilnog društva, i pravomoćne presude pred domaćim sudovima.)

Ubojstva srpskih civila u glavnom gradu Zagrebu u prosincu 1991. godine stječu veću

*Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana*

vidljivost te pažnju javnosti, ali i političkih elita upravo zahvaljujući upornosti i velikim naporima civilnog društva. Na tridesetoj obljetnici jednog od tih ubojstava važnost sjećanja na civilne žrtve rata neovisno o njihovoj nacionalnosti ili etnicitetu te činjenicu da je ono nužan uvjet za neponavljanje istaknuo je tada novoizabrani gradonačelnik Zagreba Tomislav Tomašević. Tomašević je ujedno i prvi gradonačelnik koji se pridružio komemoraciji koju svake godine organiziraju organizacije civilnog društva kako bi se prisjetile žrtava monstruoznog ubojstva, djevojčice Aleksandre Zec i njene majke Marije, na zapuštenom dijelu Medvednice, nakon kojeg su njihova tijela bila bačena na otpad. Otac Mihajlo malo prije toga ubijen je pred njihovim kućnim pragom u zagrebačkom kvartu Trešnjevka.

Mogu li se promjene u službenim politikama sjećanja možda očekivati na toj lokalnoj razini, treba još vidjeti. Odlazak Tomislava Tomaševića na Sljeme i 2021. i 2022. godine svakako je pozitivan primjer. Drugi pozitivan primjer postavio je i župan Šibensko-kninski Marko Jelić koji već godinama odlazi u Varivode i Grubore na komemoraciju "manjinskih žrtava" i održava govore koji s puno uvažavanja prema svim žrtvama nude perspektivu za pomirenje.

Selektivnim pristupom sjećanju njegovana je kultura koju nemaju hrabrosti mijenjati prvenstveno oni na pozicijama donositelja odluka te time izaći van nacionalističkih mitova kako bi priznali žrtvu drugog ili drugačijeg. U kolektivnom sjećanju koje ne propituje niti mijenja dominante mitološke narative o žrtvi i pobjedniku odgajaju se nove generacije rođene nakon rata. Takvo sjećanje uvelike utječe na formiranje njihovog nacionalnog identiteta koji je snažno omeđen etnonacionalističkim nasljeđem Domovinskog rata. Puno više nego što je, recimo, obilježen antifašističkim

nasljeđem Drugog svjetskog rata u kojem su narodi s tada jugoslavenskog prostora zajedničkim snagama pobijedili kako domaće tako i strane fašističke okupatore. Mladi nisu uključeni u rasprave o izgradnji mira i utjecaju posljedica rata na njihovu generaciju. "Ratne" teme rezervirane su za suvremenike zbivanja i veterane. Politika sjećanja u Hrvatskoj uključuje jedino sjećanje na rat, ratno herojstvo, vojne pobjede i vojsku. To je prije svega "muška" tema, "muška" pobjeda kojoj se čak ni veliki mirovni podvizi poput mirne reintegracije zapadnog Podunavlja, koja je ocijenjena najuspješnijom mirovnom misijom Ujedinjenih naroda, ne uklapaju u narativ pa se stoga ni ne slave.

Jedna je od posljedica ovakvog selektivnog sjećanja i niska razina pozitivne promjene u percepciji drugih, ali i u percepciji vlastitog nacionalnog identiteta. Stav prema Srbima u prevladavajućem mišljenju nije značajno promijenjen u odnosu na ratno doba. Kao što je svakome tko živi u Hrvatskoj poznato, anegdotalnog "zeta Srbina" "nijedna majka ne bi poželjela". I sama riječ "Srbin" još uvijek u brojnim kontekstima ozvanja kao psovka, i u Hrvatskoj Srbinom naprsto nije poželjno biti. Iako je Srpska demokratska samostalna stranka (SDSS) zajedno s Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ) na nacionalnoj razini dio vladajuće koalicije, stigma koju Srbi u Hrvatskoj nose nije smanjena. Štoviše, istupi političara pripadnika srpske nacionalne manjine u kojima pozivaju na pomirenje kao da se ne shvaćaju ozbiljno i do ušiju većine uopće ne dopiru.

Izuzetno je važno da se ovakva situacija promijeni. Osim što – prije svega – žrtve zaslužuju javno priznanje za patnju koju su doživjele i ispriku za bol koja im je nanesena, društvo u Hrvatskoj zaslužuje znati istinu, a nove generacije slobodu i priliku za izgradnju solidarnosti u sadašnjosti i budućnosti. ■■■

Kosovo: Oblikovana politikom, ratna sjećanja se sada suočavaju sa sve većim izazovima pred sudovima

Una Hajdari

Moglo bi se pomisliti da niti jedan dan nije bio posvećen pripremi kosovskog stanovništva za sudenja za ratne zločine od završetka sukoba u zemlji, s obzirom na reakciju koju je rad Specijaliziranih vijeća izazvao među političkim čelnicima u zemlji u protekle dvije godine.

Zamisao Evropske unije i Sjedinjenih Država, Specijalizirana vijeća kombiniraju najbolje prakse svih drugih *ad hoc* međunarodnih sudova. Na lokalnom nivou, to se uveliko smatra sredstvom za zataškavanje zločina Srbije iz 1990-ih i prikazivanje kosovskih Albanaca kao "istinskih agresora" tokom sukoba u zemlji 1998-1999.

Dijelom je tako zbog PR kampanje koju su pokrenule ličnosti poput bivšeg predsjednika i dvostrukog premijera Hašima Tačija i bivšeg predsjednika skupštine Kadrija Veselija, koji tvrde da time što moraju izaći pred vijeća Zapad pokušava ocrniti nasljede Oslobodilačke vojske Kosova (OVK) i okaljati put Kosova ka nezavisnosti. Njihova kampanja se zove "Sloboda ima ime" (*Lirika ka emer*), a plakati koji je promoviraju istaknuti su u centru Prištine, na televiziji se oglašavaju video snimke Tačija, Veselija i drugih u uniformama OVK-a, a hashtag #liriakaemer se uveliko koristi na internetu. Kampanja pokazuje da Kosovo nije završilo sa oživljavanjem kolektivne traume, ogorčenosti i općih percepcija iz 1990-ih u svrhu političkih interesa.

Ako ništa drugo, rad i nadolazeće presude Specijaliziranih vijeća stvorili su potpuno novi teren. Političke bitke na Kosovu u narednim godinama će vjerovatno biti značajno oblikovane argumentima koji se odnose na ratnu deceniju kao i široko rasprostranjenim uvjerenjem da kosovski Albanci svoju slobodu duguju optuženima pred Specijaliziranim vijećima.

Ova sirova emocija, upotpunjena sjećanjem na brutalnost Srbije iz ratnih godina kada su albanske škole morale raditi ilegalno, kada su skoro svi otpušteni i kada je policijska brutalnost bila uobičajena pojava – stvorila je prostor za nevidenu političku manipulaciju koju su najviše koristili bivši pripadnici OVK-a i njihovi politički nasljednici, Demokratska partija Kosova (DPK). Specijalizirana vijeća se ne mogu razmatrati bez uzimanja u obzir sudova osnovanih u periodu nakon NATO bombardovanja 1999. godine i nakon proglašenja nezavisnosti Kosova 2008. godine.

Prvi lokalni sudski sistem sa međunarodnim službenicima/ama bila je Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK) zadužena za procesuiranje osjetljivih krivičnih djela kao što su ratni zločini, politički i etnički motivirani zločini i zločini protiv čovječnosti. Kako bi se smanjio pritisak na lokalno pravosuđe, angažirani su međunarodni suci i tužitelji za koje se smatra da imaju više iskustva u rješavanju ovih pitanja kako bi se smanjio pritisak na nestabilni pravni sistem. To je također bio način da se procesuiraju predmeti koje nije preuzeo MKSJ, dok je nekolicini ratnih ličnosti sa

Kosova, poput Ramuša Haradinaja, sudeno u Hagu.

Lokalno stanovništvo je period UNMIK-a, od 1999. do 2008. godine, kada je Kosovo zvanično bilo pod protektatom Ujedinjenih nacija u Evropi, smatralo duboko uvredljivim, a od tada je nacionalistička retorika bila u stalnom porastu sve do 2008. Smatrali su da je, iako je svim drugim jugoslovenskim državama nasljednicama bilo dozvoljeno da oblikuju svoje sudsbine, Kosovo moralo imati ograničenu nezavisnost. Iako je Kosovo održavalo izbore, imalo svoju vladu i institucije, UNMIK je imao konačnu riječ o ključnim temama. Kosovari su smatrali da su kažnjeni zbog odbijanja Srbije da prizna nezavisnost Kosova, a činjenica da se od njih očekivalo da dozvole da UN procesuira njihove "ratne heroje" nije pomogla.

Stranka koja je zbog toga najviše negovala je PDK, na čelu sa Hašimom Tačijem. Članovi/ce stranke PDK su bili bijesni jer su, iako su tvrdili da su se "borili" i "oslobodili" Kosovo, završili u opoziciji godinama nakon rata i morali gledati Demokratski savez Kosova (DSK) kako uzastopno formira kosovske vlade, a koji, u njihovim očima, nije iskusio nikakvu borbu, pa čak ni pregovarao sa vladama Slobodana Miloševića. Ovu temu su posebno zloupotrijebile ličnosti kao što je Tači, koji je angažirao nevjerojatan PR tim da ga rebrendira kao oca nacije. Rezultat je bio da je Tači preuzeo prvu političku dužnost od kraja rata. Tači je 2007. godine postao premijer i čovjek koji je ušao u historiju po tome što je u februaru 2008. proglašio nezavisnost Kosova. Vjerovatno će

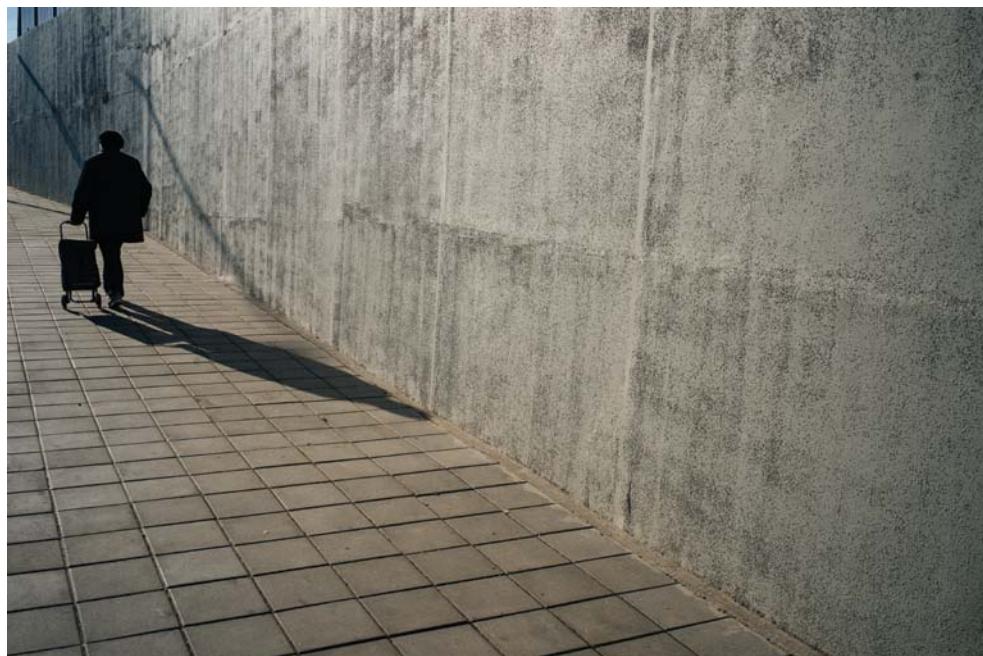

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

se tek nakon nekoliko decenija objektivnije posmatrati period kada je PDK stranka bila na vlasti, tokom kojeg je potpuna monopolizacija ratne retorike učvrstila njihov položaj kao "jedinih" oslobođilaca zemlje.

Medutim, ako danas pogledate bilo koji udžbenik historije sa Kosova, vidjet ćete da se Tači i OVK predstavljaju kao sila koja se mora uzeti u obzir i sila koja je uspjela pobijediti jugoslovensku vojsku i njene saveznike. Ironično, neki su tvrdili da bi OVK dobila više pohvala da se nije pokušavala prikazati kao veličanstvena vojska, već kao ono što jeste – gerilska snaga koja je uspjela nadmašiti daleko nadmoćnije i bolje opremljene jugoslovenske snage zahvaljujući poznavanju lokalnog terena i uspješnom korištenju taktike iznenadenja.

Nakon što je izvjestitelj Vijeća Evrope Dick Marty objavio svoj izvještaj iz 2011. o ratnim zločinima koje je počinila OVK tokom vrhunca sukoba na Kosovu, EU je formirala radnu grupu da istraži te tvrdnje. Neke od njih su odbačene, kao što je tvrdnja o organiziranoj trgovini organima, dok su druge potvrđene. Glavno ime koje se provlači kroz izvještaj? Hašim Tači.

Postalo je jasno da ove slučajeve treba istražiti i potom procesuirati. Za Tačija, koji je u to vrijeme bio u svom drugom premijerskom mandatu, to je predstavljalo izazov. Nakon što je preuzeo vlast 2007. godine, odbacio je većinu svojih ultranacionalističkih stavova, ušao u dijalog sa Srbijom uz posredovanje EU, otvoreno promovirao integraciju i bliži odnos sa srpskom zajednicom u zemlji. Dakle, da se Tači usprotivio uspostavi takvog suda, ispostavilo bi se da Kosovo ne želi poslušati savjete svojih međunarodnih saveznika te da se protivi provođenju pravde. S druge strane, sud bi počeo istraživati nasljede Oslobođilačke vojske Kosova na kojoj je Tači temeljio svoju moć.

EU ne samo da je željela uspostaviti sud, nego je željela da to bude Sud Kosova, što je u velikoj mjeri bio podcijenjen potez. Ako bi se takav sud zasnovao na zakonima zemlje i ako bi predstavljaо produžetak lokalnog pravosuđa, onda se ne bi radilo o neprijateljski nastrojenim trećim stranama

koje nameću presude kosovskim herojima. Medutim, to je zahtijevalo izmjenu Ustava. Jedina osoba koja je imala toliki uticaj u kosovskom parlamentu bio je sam Tači, koji je u augustu 2015. uspio iznuditi dvotrećinsku većinu potrebnu za izmjenu Ustava Kosova i formirati vijeća na svim nivoima sudskog sistema u zemlji. Za razliku od drugih neholandskih sudova u Hagu, ne radi se o međunarodnom sudu. To je samo izmješteni sud – premješten izvan zemlje kako bi se omogućila bolja zaštita svjedoka i smanjilo uplitanje u pravne procese. Ovakva uspostava suda do sada nije bila zabilježena na prostoru bivše Jugoslavije.

Uprkos pokušajima mnogih, uključujući albanskog premijera Edija Ramu, da ospore sud time što tvrde da njime upravlja Srbija, sud se ne fokusira samo na zločine počinjene nad kosovskim Srbima. Zapravo, u prvoj presudi za ratne zločine u decembru 2022. protiv Saliha Mustafe, sve žrtve su bili kosovski Albanci.

U strogo redigiranim objavljenim optužnicama, glavne optužbe se odnose na nezakonito pritvaranje, mučenje i ubistvo političkih protivnika. Vjeruje se da su mnoge žrtve bili Albanci koji nisu direktno podržavali OVK, koji su sarađivali sa Srbima, podržavali LDK ili sarađivali sa jugoslovenskim vlastima.

Presude sa ovih suđenja, ako se pravilno tumače, mogu imati terapeutski učinak na poslijeratno društvo na Kosovu. Zločine koje je počinila "druga strana" je lako otpisati kao potaknute mržnjom. Šta znači kada šira društvena zajednica shvati pravi uzrok zločina Albanaca nad Albancima? Lakše je i žrtvu i počinitelja vidjeti kao ljude (čak i najpodlijje ljude) ako pripadaju vašem "plemenu", jer bi to moglo dovesti do humanijeg pristupa srpskim žrtvama sa Kosova.

Naravno, Tači i drugi će to nastaviti prikazivati kao napad na Kosovo i protiv samog postojanja Kosova. Oni koji istinski žele da Kosovo bude skladno poslijeratno društvo, možda i hrabrije od bilo kojeg drugog u regionu, trebaju to posmatrati kao pokušaj da se zanemareni i zataškani aspekti prošlosti Kosova konačno iznesu na vidjelo. ■■■

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

Crna Gora: Ima li se uopšte čega sjećati?

Miloš Vukanović

Crnogorsko društvo je skoro dvije decenije igralo ulogu stabilnog građanskog društva koje zrelo korača ka evropskoj budućnosti. Međutim, tu predstavu je pratio intenzivan proces stavljanja pod tepih sopstvenog nepoželjnog i teškog nasljeđa. Danas, kada je nestabilna politička situacija skoro pa urušila masku najboljeg regionalnog đaka, ne treba da iznenadi česta zaokupljenost dnevne politike temama iz prošlosti.

(Ne)izgradnja kulture sjećanja u Crnoj Gori vezana je za dva perioda crnogorske prošlosti koja imaju najveći uticaj na dnevnu politiku: period Drugog svjetskog rata i period 1990-ih. Konkretno, ne radi se o dva vremensko-istorijska doba, već o političko-ideološkim konceptima koji su nastali u tim periodima, a koji su oblikovali savremeno crnogorsko društvo. Riječ je o konceptima antifašizma i antiratnog pokreta.

Važnost ova dva koncepta je u tome što su nastala na temeljima tolerancije i suživota koji su građeni u knjaževini i kraljevini Petrovića, a na čijim temeljima je nikao osnov crnogorskog nacionalnog identiteta. Ovaj razvoj temeljnih vrijednosti je suština iz koje je nikla ideja crnogorskog građanskog društva. Međutim, to nije spriječilo sve devijantne trendove tranzicione politike da kontaminiraju ova dva koncepta i suštinski ugroze njihov vrijednosni značaj.

Antifašistička kultura sjećanja pokrenuta je nakon uspostavljanja SFR Jugoslavije, kada se krenulo u izgradnju novog društvenog i ekonomskog poretku. Društvena transformacija je uključivala i izgradnju novih vrijednosnih stavova kulture sjećanja, uveliko oslonjena na žrtve i pobjede izvođevane tokom Drugog svjetskog rata.

U republikama nastalim raspadom Jugoslavije antifašističko nasljeđe dobilo je sličan, ali ipak drugačiji oblik. Za Crnu Goru antifašističko nasljeđe predstavlja uspostavljanje republikanskog i građanskog društvenog ustrojstva koje je pripadnost državi zamjenilo pripadnošću nacionalnom i vjerskom okviru. To je nasljeđe koje potencira društvenu, socijalnu, ali i polnu jednakost. Kao takvo, antifašističko nasljeđe predstavlja ključnu evolutivnu fazu crnogorskog društva i, iako je to ponekad teško razumjeti, fundamentalno i istorijsko okretanje Crne Gore evropskim vrijednostima.

Jedan značajan dio izgradnje kulture sjećanja obuhvatao je i podizanje ogromnog broja spomenika, spomen-ploča i spomen-bisti, osnivanje muzeja NOB-a, memorijalnih muzeja, kao i inkorporiranje partizanskog nasljeđa u lokalne muzeje. Dodatno, i pored odredenih zabluda, izgradnja kulture sjećanja u komunističkoj Jugoslaviji nije ignorisala zločine, kako okupatora, tako i domaćih kolaboracionista.

Raspad Jugoslavije donio je nacionalistički ekstremizam, uveliko zasnovan na poraženim idejama iz Drugog svjetskog rata. U takvom svijetu nije bilo mesta za antifašističko nasljeđe koje je isključivo gledano kroz prizmu antinacionalnog socijalističkog nasljeđa. Raspad Jugoslavije i kraj komunističke vlasti donio je i nove političke i ideološke percepcije u Crnoj Gori. Stanovništvo, temeljno lojalno antifašističkoj ideji, našlo se u identitetskom procjepu između nacionalne i vjerske obnove pada komunizma, odbrane jugoslovenske ideje i traženja sopstvenog identiteta. Svedena na poslušnu provinciju Beograda, bez političke elite koja ima hrabrosti da samostalno iskorači u neizvjesne devedesete, Crna Gora je u osnovi bila zamrznuti posmatrač dešavanja oko sebe, sa nekoliko tragičnih i krvavih epizoda koje će zauvijek ostati mrlja u njenoj istoriji.

Nacionalno i političko buđenje građana Crne Gore, koje se intenziviralo u drugoj polovini 1990-ih, a koje je rezultiralo obnovom nezavisnosti 2006. godine, trebalo je da prevaziđe tradicionalnu podijeljenost stanovništva na dva antagonizirana tabora. Međutim, zaustavljena tranzicija, socijalna nejednakost i neizgradenost institucija krajem druge decenije 21. vijeka samo su na vidjelo izbacili činjenicu da su podjele u Crnoj Gori življe nego ikad.

U takvoj atmosferi, antifašizam i antifašističko nasljeđe Crne Gore je prvo dugo bilo zaboravljeno, da bi kasnije dobilo svoj relativni preporod jer je proglašeno kao jedna od temeljnih vrijednosti crnogorskog društva. Kroz tu proglašenju ono je suštinski postalo oružje političke scene. Tokom 1990-ih, ali i prve decenije 21. vijeka, antifašizam i antifašističko nasljeđe u Crnoj Gori država je zamrzla u vremenu, dok su na suprotstavljenim polovima političke scene rasli narativi koji su ga sa prezrenjem odbacivali. Antifašizam je tokom 1990-ih suštinski predstavljao nepoželjno nasljeđe koje je bilo prepusteno zubu vremena. Politički nasljednik Komunističke partije, Demokratska partija socijalista, prvo je deceniju ignorisala, a potom nije znala što da radi sa antifašističkim nasljeđem. Tek su se u posljednjoj deceniji javile ideje o širem inkorporiranju antifašizma u crnogorsko nacionalno i gradansko biće.

Sa druge strane, ideologija koja je danas okosnica probeogradskog politike bila je primarni generator revizionizma antifašističkog nasljeđa. Na talasima nacionalnog i vjerskog preporoda, tri decenije je ta ideologija intenzivno radila na oživljavanju poražene ideologije četničkog pokreta. Evolucijom, ova ideologija je inkorporirala i određene društvene strukture koje u srži imaju antifašizam, a od podržavalaca

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

prozapadnog antikomunističkog kursa, okrenula se ruskom i putinofilskom kursu.

U takvom rasporedu snaga dobili smo perverziju ideje antifašizma gdje doskorašnja vlast konačno pokušava da inkorporira antifašizam u crnogorsko gradansko biće, dok istovremeno podgrijava ekstremizam i enormne socijalne razlike. Sa druge strane, partije koje su osvojile vlast nakon 2020. godine takođe nominalno žele da grade Crnu Goru na gradanskim i antifašističkim temeljima, ali istovremeno revitalizuju četnički pokret, dok primarnom negatoru antifašizma, pravoslavnoj crkvi, daju masovne ustupke.

Takav odnos kreira konfuznu atmosferu u kojoj je antifašizam postao politička floskula bez suštinske vrijednosti.

Za razliku od antifašističkog nasljeda, antiratno nasljeđe je doživjelo mnogo konkretniju negativnu sudbinu. Nakon dvadeset godina manipulacije i improvizacije, bježanja od odgovornosti i pravljenja kompromisa gdje nije smjelo da ih bude, antiratno nasljeđe je kao dio suočavanja s prošlošću i zločinima ratova 1990-ih svedeno na periferiju, beznačajnu ideju istrošenu u politikantskom relativizmu. Paralelno, skoro svi događaji iz 1990-ih postali su epizode prošlosti koje kao teret vise oko vrata crnogorskog društva, dodatno otežavajući bilo kakav napredak, i koje se vraćaju kako bi se svetile u kriznim političkim situacijama.

Nakon udaljavanja zvanične Crne Gore od Miloševićeve politike sredinom 1990-ih godina, krenulo se i u udaljavanje od narativa koji je doveo do učešća Crne Gore u ratovima tokom raspada Jugoslavije. Povećanjem autonomije Crne Gore unutar državne zajednice i kasnijom obnovom nezavisnosti učinjeni su koraci koji su popravili odnose sa susjedima, a na međunarodnom planu su koliko-toliko sanirali štetu načinjenu ugledu Crne Gore.

Upućeno je zvanično izvinjenje hrvatskom narodu za napad na Dubrovnik, isplaćene su reparacije Hrvatima i Bošnjacima, Crna Gora je saradivala sa Haškim tribunalom i preuzeta je odgovornost za najteže zločine. Ovim potezima Crna Gora se izvukla iz fokusa međunarodne osude za razaranja 1990-ih, koji je skoro u potpunosti prešao na Srbiju.

Sa druge strane, na lokalnom planu stvari se nijesu odvijale tako jednostavno. Opijena uspjesima na međunarodnom planu, a ograničena tradicionalnom crnogorskom spremnošću da teške teme stavi pod tepih, te nespremnošću državnih

organova da razviju proces tranzicione pravde, crnogorske vlasti su proces suočavanja s prošlošću po svim pitanjima svele na iluzornu farsu.

Višedecenijska vlast je opstruirala sudske procese optuženima za ratne zločine, pružila otpor kreiranju adekvatnih udžbenika, postavljanju spomen-obilježja na mjestima zločina, ali i tupila oštricu kritike. Spomenik otkriven 2011. godine sa natpisom: "Svim civilnim žrtvama ratova na prostoru bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine" jednostavno je relativizovao žrtve izjednačavajući na primjer nevino stradale u napadu na Dubrovnik i one koji su izvršili agresiju. Promovisani su regionalni antiratni heroji, dok su lokalni heroji i aktivisti ili zaboravljeni ili sistemski ostrakovani.

U periodu od 2006. do 2020. godine, crnogorske vlasti su ostvarene "rezultate" prikazivale kao ključne za regionalno i unutardržavno pomirenje, dok su građanska opozicija i NVO sektor upozoravali da ovakav prividni, selektivni, nekonkretni i politikantski pristup može samo voditi do zloupotrebe kulture sjećanja. Bez efekta su bili pozivi na oprez da neiskren pristup ovoj temi može izazvati društvene probleme kasnije, što se na kraju i desilo.

Crnogorsko društvo je 2020. godine ušlo u značajne političke i društvene promjene, ali sa očiglednom zloupotrijebljenom i iskrivljenom slikom prošlosti, prije svega o događajima iz 1990-ih.

Ovakav pristup je kao rezultat imao to da trenutni odnos ka kulturi sjećanja bude još gori nego prije 2020. godine. Srebrenica je postala oruđe za političke ucjene, u parlamentu se čulo osporavanje međunarodno utvrđenih sudske presuda, dok je napad na Dubrovnik djelimično zaboravljen.

Perfidna zloupotreba prošlosti u cilju ostvarivanja političke dobiti i pranje biografija onih koji i dalje promovišu istu ideologiju koja nas je gurnula u haos 1990-ih najkonkretniji je ishod limitiranja procesa tranzicione pravde, selektivnosti i namjerne ograničenosti izgradnje kulture sjećanja. Druga zaostavština takvog pristupa je to što je trenutno tranziciona pravda, nakon što je iskorишćena za političku dobit, zaustavljena ili svedena, ne na fasadu, nego na folklor.

Danas je očigledno da se tokom protekli dvije decenije paralelno razvijao još jedan proces. Javnost možda nije bila dovoljno glasna u davanju podrške ili protivljenju adekvatnoj izgradnji kulture sjećanja i suočavanju s prošlošću, ali iz perspektive

2022. godine nešto drugo je očigledno. Postojao je značajan otpor unutar dijela javnosti da do toga ne dođe, i taj otpor i nevoljnost vlasti su se međusobno hranili.

Ključna žrtva ovakvog odnosa prema nasljeđu 1990-ih je potiskivanje antiratnog nasljeđa na marginu, nasljeđa iz kojeg je iznikla većina građansko orijentisanih progresivnih društvenih struja. Iako je faktora mnogo, a sigurno postoji i dio sopstvene odgovornosti kod građanskih struja, svi navedeni procesi su aktivno osporavali razvoj građanskih i političkih ideja nastalih iz antiratnog pokreta, a samim tim i osakatili razvoj demokratije.

Danas su u Crnoj Gori suočavanje s prošlošću i izgradnja kulture sjećanja političko oružje. To je najočiglednija posljedica katastrofalnog dvodecenijskog pristupa, ali i sindrom društva koje je

izgubilo strpljenje, a samim tim i sopstvenu masku samonametnute učitivosti.

Crnogorski slučaj suočavanja s nedavnom prošlošću može da se proučava kao sociološki primjer kakvu štetu na društvo može imati nedovršen proces tranzicione pravde. Nakon dvadeset godina, crnogorsko društvo jeste nesumnjivo sazrelo da se suoči sa greškama svoje prošlosti, ali nije dovoljno ojačalo da se odupre populističkim narativima, istim onim koji su nas jednom poveli u rat, razaranje i neimaštinu.

Crna Gora se dugo pretvarala da iz perspektive bolne prošlosti nema mnogo toga da pamti. Ovakav pristup je imao pozitivnih efekata na unutrašnjem i međunarodnom planu, ali je ignorisao sve potencijalne posljedice takvog pristupa unutar crnogorskog društva. Sada je to nepoželjno nasljeđe došlo na naplatu. ■■■

Amnestija Sjeverne Makedonije i šutnja o pobuni iz 2001. godine

Prof. dr Irena Stefoska

Sedmomjesečni oružani sukob u Republici Makedoniji koji je počeo u januaru 2001. između Oslobođilačke nacionalne armije etničkih Albanaca (ONA) i makedonskih snaga sigurnosti okončan je potpisivanjem Ohridskog okvirnog sporazuma (OFA) u augustu 2001. Mirovni sporazum se smatrao osnovom za unapređenje prava najveće manjine u zemlji, etničkih Albanaca. U septembru 2002. godine, Parlament je usvojio Zakon o amnestiji kojim su amnestirani svi pripadnici vojnih formacija osumnjičeni za krivična djela tokom oružanog sukoba. Prema zakonu, amnestija se ne odnosi na krivična djela koja istražuje Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ).

Međunarodna zajednica koja je podržala OFA sporazum otvoreno je podržala i Zakon o amnestiji. Predstavnici američkog State Departmenta su tvrdili da je to važan korak prema provedbi OFA sporazuma te vitalni instrument za mir i pomirenje u Republici Makedoniji. Tadašnji generalni sekretar Vijeća Evrope, Walter Schwimmer, ocijenio je to kao "ohrabrujući korak" makedonskih vlasti ka stabilnosti. Pored toga, u pismu predsjedniku Borisu Trajkovskom, predstavnici organizacije Human Rights Watch su istakli da, iako se organizacija ne protivi amnestiji *per se*, treba postojati mogućnost

provodenja istrage pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju ili makedonskim vlastima za kršenje medunarodnog humanitarnog prava.

Iako se amnestija nije odnosila na zločine protiv čovječnosti, u Makedoniji nije bilo suđenja za ratne zločine. MKSJ je 2002. godine preuzeo nadležnost u pet predmeta ratnih zločina.

Nekoliko godina kasnije, MKSJ je podigao optužnicu protiv bivšeg ministra unutrašnjih poslova Ljubeta Boškoskog i višeg policijskog službenika Johana Tarčulovskog.¹ Ostala četiri predmeta² povezana sa navodnim zločinima koje su počinili etnički albanski gerilci/ONA prebačena su na makedonske sudove 2008. godine.

Tokom pregovora o novoj vladi između desničarske stranke VMRO-DPMNE i najveće stranke etničkih Albanaca DUI (koju čine bivši članovi ONA), ova četiri predmeta su postala dio postizbornog dogovora između lidera stranaka, Nikole Gruevskog i Alija Ahmeti. Kao rezultat dogovora, makedonski parlament usvojio je "autentično tumačenje" Zakona o amnestiji iz 2002. godine koje je obavezalo Ured javnog tužitelja i sve sudove u zemlji da zaustave radnje u vezi ta četiri predmeta.

¹ Dok je Lj. Boškoski oslobođen svih optužbi, J. Tarčulovski je osuden na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od 12 godina. Odslužio je dvije trećine kazne, a potom ga je Haški sud oslobođio.

² "Vodstvo ONA", "Gradevinski radnici firme Mavrovo", "Lipkovsko jezero" i "Neprošteno".

Socijaldemokrate, tada glavna opoziciona sila, optužili su vladu za političko uplitanje u procesuiranje zločina. Vlada je, međutim, tvrdila da će se ovim potezom ispraviti greška iz prošlosti s obzirom na to da se slučajevi MKSJ-a nisu trebali ponovo istraživati. Štaviše, neki poslanici stranke VMRO-DPMNE, pristalice ovakvog "tumačenja" zakona, tvrdili su da će neprocesuiranjem ova četiri predmeta nestati bolno sjećanje na sukob iz 2001. godine, što bi zemlji omogućilo da krene naprijed.

Drugim riječima, retorika tranzicijske pravde i pomirenja bila je samo političko sredstvo kojim su se služili državni zvaničnici etničkih Makedonaca i etničkih Albanaca. Donesena je odluka kojom je obustavljena istraga i procesuiranje četiri predmeta ratnih zločina.

Amnesty International je tvrdio da "procesuiranje slučajeva kršenja međunarodnog humanitarnog prava ne može biti predmet političkog uplitanja [...] čini se da je parlament stvorio praksu nekažnjavanja za osobe osumnjičene za kršenje međunarodnog humanitarnog prava, uključujući članove same vlade". Na odluku parlementa reagirale su i razočarane porodice otetih i nestalih etničkih Makedonaca. "Premijer Gruevski nam je rekao da neće biti amnestije u takozvanim haškim predmetima [...] kako smo iznenadeni." Helsinški odbor za

ljudska prava u Makedoniji je također rekao da "poziva da se ulože napor u rješavanju tih predmeta u skladu sa međunarodnim pravom i principom vladavine prava".

Na osnovu ovoga, može se zaključiti da u Republici Makedoniji nisu ispunjeni ciljevi međunarodne pravosudne intervencije, uključujući i provedbu pomirenja. Tranzicijska pravda prepuštena je pregovorima između sukobljenih strana. Zbog toga je proces izgledao manje kao zajednički napor da se postigne pravda, a više kao napor da se postigne ravnoteža moći između sukobljenih grupa. Nadalje, politički dogovor da se zataškaju predmeti MKSJ-a uveliko je uticao na ponašanje nacionalnih političkih stranaka koje su te predmete koristile za jačanje nacionalističke retorike, mobiliziranje birača i dobijanje veće podrške od relevantnih etničkih grupa.

Ukratko, dvadeset godina nakon usvajanja Zakona o amnestiji zajedno s njegovim "autentičnim tumačenjem", makedonsko društvo se toga jedva sjeća. Međutim, to ne znači da su fragmentarna i raspršena sjećanja na oružani sukob iz 2001. nestala. Zakon o amnestiji se spominje rijetko, obično u kontekstu odobravanja drugih amnestija, poput onih za "Upad u makedonski parlament", poznat i kao "Krvavi četvrtak" (27. aprila 2017), i novijeg Zakona o amnestiji iz 2019. godine.

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

Nesumnjivo je da je cilj Zakona o amnestiji iz 2002. godine, kojim su obuhvaćeni učesnici oružanog sukoba 2001. godine, bio stabilizacija tadašnjeg društva. Međutim, uz tu stabilizaciju, oduzeta je šansa za iznošenje važne priče o samom sukobu.

Zahtjevi stručnjaka i zagovornika ljudskih prava koji su predlagali bolje načine da se Makedonija suočava sa prošlošću (čak i prije oružanog sukoba 2001. godine) ostali su neispunjeni. S jedne strane, kako je objasnila Mirjana Najčevska 2005. godine, niko nije kažnjen, niko nije moralno sankcioniran, niko nije ukazivao na prekršaje i prekršioce; o nepravdi se nije govorilo, a gubici onih koji su ih pretrpjeli nisu nadoknađeni. S druge strane, alternativni instrumenti i mehanizmi za suočavanje s prošlošću ostali su neiskorišteni.

To uključuje pokazivanje empatije prema drugim perspektivama uključenim u raspravu; prepoznavanje bola i nepravde koju je doživjela svaka od grupe, što bi

omogućilo grupama da izraze svoj bol i da se dozvoli da se njihov bol čuje. Cilj nije natjerati zajednicu da aktivira svoju traumu, već da prepozna traumu drugog.

Filozofija kolektivne amnezije³ i njeno nasljede, koju otvoreno promovira politička elita i podržava međunarodna zajednica kako bi se društvo fokusiralo na svoju budućnost, samo je očuvala podjelu i opstruirala napore da se premoste dijametalno suprotna gledišta vezana za oružani sukob iz 2001. godine.

Prva perspektiva govori o pobjedi etničkih Albanaca, dok druga govori o porazu i gubitku etničkih Makedonaca. Ovisno o političkim okolnostima, ove slike se pojavljuju kao duhovi koji se potom vraćaju u "podzemlje" podijeljenog društva, koje nije podijeljeno samo po etničkim linijama. Kada izostane identifikacija raznih nepravdi iz prošlosti i dijalog o njima, takva nesuočena i zaboravljena prošlost postaje "mjesto sjećanja" koje hrani samo osjećaje nepravde učinjene "nama", a potencijalno može biti i izvor novih sukoba. ■■■

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

³ B.Vankovska, "Соочување со минатото во Македонија: Уште еден предизвик на постконфликтната рехабилитација или не?" ("Суоčавање с прошлоста и Македонија: Још један изазов постконфликтне рехабилитације или не?"), у: B. Vankovska (ur.), Справување со конфликтниот минато..., 24; 5-28.

Prema politici nade Intervju sa dr. Orli Fridman

Kakva je regija Zapadnog Balkana u uporedbi sa ostatkom svijeta kada govorimo o suočavanju s prošlošću?

Sama tema, odnosno načini na koje se društva nose s teškom prošlošću, nije nova u globalnom i komparativnom smislu. Mnoga društva dijele sličnu dinamiku, pa čak i slične borbe, kada prošlost postane predmet dubokih razdora, politički i društveno. Takve podjele nam omogućavaju praćenje i analizu 'politike sjećanja' kao energične arene političkih borbi. Također nam omogućavaju da poredimo i učimo iz radnji koje poduzimaju različiti akteri, od administratora sjećanja (državnih zvaničnika) koji donose politike i zakone sjećanja dok uspostavljaju hegemonijska sjećanja, do zahtjeva članova i članica različitih zajednica sjećanja – koji mogu podržavati hegemoniju ili joj se u potpunosti suprotstavljati.

Na Zapadnom Balkanu ili tačnije u postjugoslovenskom prostoru, kada je riječ o politici sjećanja na ratove tokom raspada Jugoslavije, uz brojne suprotstavljenje narative o događajima a posebno zločinima počinjenim 1990-ih, različite zajednice sjećanja imaju vlastite zahtjeve i čitanja te prošlosti, kako bi promovirale svoje političke agende u sadašnjosti. Neke od tih zajednica i aktera imaju veću političku moć od drugih, neke su marginalnije (na primjer, razlika između ratnih veteranu u Hrvatskoj i veteranu u Srbiji), ali sve pokušavaju oblikovati sadašnjost, pozivajući se na prošlost, polažući pravo na određene narative i istine.

Ipak, rad svih tih različitih zajednica sjećanja, uključujući zahtjeve onih koje ja smatram još jednom zajednicom sjećanja: antiratnih aktivista i aktivistica, koji su kasnije postali aktivisti i aktivistice sjećanja, u međusobnoj su intersekciji. Aktivizam sjećanja kao grana mirovnog/antiratnog aktivizma ne može se poimati samo na nacionalnom nivou jer on putuje (transnacionalno) i cirkulira (regionalno). U tom smislu, državama nasljednicama bivše Jugoslavije pristupam kao "regiji sjećanja" – budući da ih rad i djelovanje različitih grupa aktivista i aktivistica približava, a u nekim tačkama i spaja i međusobno povezuje. U središtu tog rada na sjećanju je pristup prošlosti koji nadilazi puku etničku pripadnost, kao i odbacivanje politike viktimizacije.

Foto: Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

Ipak, postoje narativi koje pokreću određene zajednice sjećanja koji su dominantni u svakom društvu i koje vlasti promoviraju, pa čak i koriste.

Tačno, u državama nasljednicama bivše Jugoslavije i njihovom stvaranju kao nacionalnih država, sjećanje i prošlost postali su predmetom sukoba i borbe. Tri decenije nakon ratova 1990-ih, u svakoj od ovih država na snazi su novi režimi sjećanja, a poredak sjećanja uspješno je sužen i nacionaliziran. Zloupotreba sjećanja bila je uobičajena praksa među političarima i intelektualcima tokom 1990-ih i nastavila je bujati u decenijama koje su uslijedile. Vjerovatno je jugoslovenski master komemorativni narativ u svakoj od država nasljednica zamijenjen novim master komemorativnim narativom usmjerenim na jačanje nacionalnih identiteta.

Njihov nastanak je moguće utvrditi analizom novih kalendarata koji su oblikovani i još uvijek se oblikuju u svakoj od ovih država. U svojoj analizi pokazujem kako se tekuća društvena organizacija sjećanja i uređivanje prošlosti vide u novim kalendarima.

Pored toga, analiza alternativnih kalendarata kao mjesta (kontra)sjećanja, kako su svojim radovima utvrđile aktivistice i aktivisti sjećanja, omogućava nam i praćenje uspostave alternativnih komemoracija, kao prostora priznanja, empatije i komemorativne solidarnosti.

Postoji osjećaj među mnogim aktivisticama i aktivistima sjećanja da je sav ovaj trud bio uzalud, zbog rasprostranjenog prihvatanja "zvaničnih" i nacionalističkih interpretacija prošlosti.

Zamor mnogih osoba koje se bave tim aktivnostima ne čudi, posebno zbog stvarnosti u kojoj djeluju: stvarnosti revizionizma i nacionalističkih hegemonijskih interpretacija i (zlo)upotreba prošlosti. Kao i zbog toga što se često suprotstavljaju politici poricanja. Vrlo je malo prostora i priznanja za osobe koji rade sa tim sjećanjima i pokušavaju se boriti protiv poricanja, ali ne smijemo zanemariti činjenicu da one jesu uspjeli stvoriti alternativne i građanske platforme, iako krajnje marginalizirane, kao i važne prostore za sjećanje u kojima se ta borba sa "zvaničnim" narativima još uvijek vodi.

Jedan od ciljeva mog istraživanja i pisanja bio je prikazati taj rad i te napore, kao i stvaranje mreža komemorativne solidarnosti koje postoje već decenijama u Srbiji i šire u regiji. Aktivisti i aktivistice sjećanja od Beograda preko Zagreba do Sarajeva ili Prištine zaista jesu marginalizirani u svojim društvima, u nekim slučajevima čak označeni kao izdajnici, ali su ipak uspjeli steći agensnost i prostor za građansko

i političko djelovanje unutar izrazito revizionističkih javnih diskursa, što nije malo postignuće iako se često zanemaruju.

Šta bi osobe koje se bore za istinito predstavljanje ratne prošlosti mogле učiniti drugačije da bi se bolje suprotstavljale snagama koje imaju javnu podršku jer promoviraju narative koje sponzorira država?

Jedan od mogućih odgovora je da osobe koje se bave nasljeđem i posljedicama ratova 1990-ih i drugim marginaliziranim temama pronađu načine i uvide interes u stvaranju čvršćih mreža zajedničkog građanskog djelovanja te da daju više podrške jedne drugima. Stvaranje mreža u kojima bi različiti pokreti, organizacije i pojedinačni aktivisti i aktivistice saradivali i podržavali jedni druge u svojim akcijama i dijelili javni prostor te na taj način jačali poruke jedni drugima, a i uticaj svog rada u širem smislu.

U svojoj knjizi ste predstavili koncept "neželjenih sjećanja" koje aktivizam suočavanja s prošlošću obično izrodi. Imajući u vidu regionalnu perspektivu, mislite li da će otpor prema priznavanju ovih neželjenih sjećanja uskoro prestati?

U knjizi ispitujem rad i mnemoničke prakse aktivista i aktivistica sjećanja sa alternativnim znanjem o prešućivanju i neželjenoj prošlosti dok rade na širenju alternativnog znanja i kontrasjećanja na 1990-e. Ulične akcije, javne turneje i umjetnost načini su na koje aktivistice i aktivisti pokušavaju gurnuti raspravu u nove prostore i insistirati na kontinuiranom angažmanu sa inače prešućivanom i neželjrenom prošlošću (prošlostima).

Koncept neželjenih sjećanja, između ostalog, postavlja i ovo pitanje – u kojoj su mjeri današnja društva u regiji spremna da se bave pitanjima koja se potiskuju i koja se zloupotrebljavaju i falsificiraju. Kada imate incidente poput murala Ratka Mladića u Beogradu, možete vidjeti da postoji stvarna, čak i fizička borba između kontradiktornih i suprotstavljenih pogleda na činjenice i nasljeđe ratova i ratnih zločina. S druge strane, stiče se dojam da je šira javnost uglavnom umorna od ovih tema i rasprava o "neželjenim sjećanjima". Sjećanja na 1990-e u Srbiji, kako pokazujem, su sjećanja koja bi ljudi radije izbjegavali ili ostavili po strani, a ipak se često spominju, gotovo u prolazu, posebno u kontekstu neočekivanih poremećaja u njihovoj svakodnevnoj rutini. Ona su povezana ne samo sa ratovima, već i sa društvenim, političkim i ekonomskim uslovima koji su bili na snazi 1990-ih. Kada ova neželjena sjećanja posmatramo kroz prizmu generacija, među aktivistima i aktivisticama sjećanja, ukazuje se potreba da se nastavi raditi na ovim temama. U posljednje tri decenije različite generacije aktivistica i aktivista sjećanja – od osoba koje nose živa sjećanja na devedesete jer su se borile protiv nacionalizma i ratova do generacija rođenih tokom, pa i nakon 1990-ih, odnosno generacija koje nemaju živo sjećanje na ratove ali su i dalje uključene u te mnemoničke borbe. Možda je mlađa generacija iznjedrila i neke dodatne taktike, kao što su #hashtag #memoryactivism i digitalne prakse, ali se i dalje bore sa marginom.

Slažete li se sa ocjenom da su neuspješni?

Misljam da borba još nije završena. Također mislim da posebno u Srbiji, ali i šire u regiji, gdje prevladava politika razočarenja, nastavak građanskog i političkog djelovanja ostaje veliki izazov. Rad aktivistica i aktivista sjećanja, kako govorim u knjizi, omogućava bavljenje građanskim sjećanjima koja se pojavljuju kao kontrasjećanja onim koji se isključivo fokusiraju na viktimizaciju. Kroz generacijsku pripadnost ovih aktivistica i aktivista možemo opsežnije pratiti nasljeđe aktivizma

i građanskog djelovanja odozdo, ono što se može nazvati 'sjećanje na aktivizam'. Aktivistice i aktivisti sjećanja u regiji proizveli su pouzdanu evidenciju i neprocjenjiv korpus znanja koji je dostupan javnosti zbog njihove otpornosti i hrabrosti da nikada ne posustanu u svojoj borbi i da brane javni prostor koji su zauzeli neumorno radeći u mnoštvu nepovoljnih okolnosti. Ovo je jasno postignuće i nasljede koje će biti dostupno i budućim generacijama građanki/gradana i aktivistica/aktivista.

Šta mislite o budućnosti ovih nastojanja?

Mislim da je u svijetu u kojem danas živimo, a to jasno vidimo na globalnom nivou, izuzetno teško naći nadu u ovom poslu, što će u budućnosti postati vrlo relevantno pitanje. Kako ljudi koji se bave ovim osjetljivim temama u tako neprijateljskim okruženjima i dalje pronalaze motivaciju i nastavljaju biti angažirani i nastavljaju težiti tome da njihov rad doneše društvene promjene?

U oblasti aktivizma sjećanja, za one koji se danas bave ovim poslom, mislim da je vrlo važno pronaći inspiraciju u sličnim borbama. U tom smislu, na primjer, u društвima (na Balkanu) koja veličaju ratne zločince kao heroje, mlada generacija aktivista i aktivistica mora gledati unazad da bi pronašla vlastite heroje: a mogu ih pronaći u nasljeđu koje se pokazalo više od relevantnog, u djelima onih koji su se odupirali nacionalizmu, ratu i nasilju dok su se ratovi vodili. Prenošenje ovog nasljeđa, njegovo očuvanje, ali i učenje iz njega (i njegovih grešaka), dešava se sada i nastaviti će se razvijati u budućnosti. To zahtijeva da raspravu fokusiramo na proučavanje *nade* u aktivizmu sjećanja, jer ona može ponuditi alternativu politici razočarenja koja je danas toliko prisutna u Srbiji i u regiji.

Možete li nešto više reći o tome? Šta podrazumijeva koncept politike nade?

Razmišljam o njoj u kontekstu ogromnog razočarenja u bilo kakve napore koji bi za obične građane i građanke donijeli pozitivne promjene nakon ratova u bivšoj Jugoslaviji. Naravno, ova razočarenja imaju svoje različite nijanse u svakom društvu u regiji, ali su ipak neke dominantne teme, poput socijalne pravde i socio-ekonomskih prava, prisutne u cijeloj regiji. Mislim da postoji potreba da se pozabavimo prevladavajućom politikom razočarenja da bismo mogli tragati za politikom nade, a ako se malo odmaknemo, vjerujem da je moguće pronaći i ojačati neke postojeće platforme za društvene promjene. Aktivizam i zahtjevi kojima se insistira na stvaranju platformi koje nadilaze puku etničku pripadnost i diskurse viktimizacije imaju potencijal za širi gradanski angažman, a to uključuje aktivizam sjećanja, ali i mnogo više od toga. ■■■

Dr. Orli Fridman je vanredna profesorica na beogradskom Fakultetu za medije i komunikacije (FMK) i akademска direktorica u obrazovnom centru School for International Training (SIT) u Beogradu. Nedavno je Amsterdam University Press izdao njenu knjigu *Memory Activism and Digital Practices after Conflict: Unwanted Memories* (2022).

Uporna borba za priznavanje i poštovanje žrtava: Slučaj Prijedor

Edin Ramulić

Kraj rata nam je nametnuo veoma nepovoljne uslove za rad na suočavanju s prošlošću. Nekadašnja multietnička zajednica Prijedorčana bila je ne samo fizički razdvojena nego i duboko podijeljena mržnjom, nacionalizmom, vjerskom i kulturnom netrpeljivošću. Nesrpsko stanovništvo koje je moralno u progonstvo ostalo je bez cjelokupne imovine i prioritet tim ljudima bilo je rješavanje egzistencijalnih pitanja. Gotovo svako od njih je nosio sa sobom neko traumatsko iskustvo iz rata.

Srpsko stanovništvo koje je ostalo u Prijedoru također je prošlo kroz ratnu patnju. Lokalna ekonomija je bila gotovo uništena, radnici su bili poslani na ratišta, više od 500 ih je poginulo. Crno tržište, sankcije i višegodišnja oskudica iscrpili su ljude. Srbi su se smatrali pobednicima i odbijali su svaku vrstu ponovnog miješanja sa dojučerašnjim ratnim neprijateljima, a pod tim su podrazumijevali sve Bošnjake i Hrvate.

Svoj rad na suočavanju sa prošlošću i rekonstrukciji multietničke zajednice u Prijedoru započeli smo 30 kilometara dalje, u Sanskom Mostu gdje je bila najveća koncentracija prijedorskih izbjeglica. Ljudi su živjeli u krajnjem siromaštvu i u takvim prilikama bili neobično povezani, solidarni i puni optimizma i euforije zbog netom završenog rata. To je stvorilo potencijal pozitivne energije koju smo usmjerili na zagovaranje i pripreme za povratak u Prijedor.

Prva velika stvar koju smo uradili jeste da smo uz finansijsku podršku Prijedorčana u dijaspori osnovali radiostanicu Slobodni radio Prijedor i novine Prijedorsko ogledalo. Nije do tada zabilježeno da izbjeglice

imaju svoje vlastite medije. Pri emitovanju programa bili smo pažljivi da ne ugrozimo mogućnost ponovnog zajedničkog života, što je bila rijetkost u tadašnjim medijima.

Započeli smo uporedo još jedan važan posao, uspostavili smo bazu podataka nestalih Prijedorčana u ratu. Već 1998. godine imali smo prvo izdanje knjige nestalih i do treće izdanja prikupili smo podatke za 3.176 nestalih Prijedorčana. Kao urednik insistirao sam na preciznim podacima te da žrtve ne dijelimo po nacionalnosti. Knjiga će postati važan alat u pronalasku posmrtnih ostataka i identifikaciji nestalih osoba. Najveću vrijednost ima u tome da je bila i ostala brana negatorima ratnih zločina u Prijedoru.

Nadali smo se da će povratkom ljudi započeti i dijalog o teškom naslijedu prošlosti i posljedicama rata, ali do njega nije došlo. Srpska strana ga nije željela, ali ni lideri druge strane nisu činili ništa. Sve je tada bilo podređeno isključivo povratku, obnovi svojih kuća, ulica i naselja.

Srpske vlasti su na povratak ljudi reagovale tako što su u cilju njihovog zastrašivanja počele podizati spomenike poginulim borcima. Uskoro su betonske gromade stajale na gotovo svim javnim površinama, pogotovo pred školama i javnim ustanovama.

Tek nekoliko Prijedorčana se bavilo teškim naslijedeđem rata. Djelovali smo kroz jedno udruženje uz uključenje još par pojedinaca. Počeli smo obilaziti i komemorirati mesta masovnog stradanja. Iako je na neke od komemoracija znalo doći i preko hiljadu ljudi, uvidjeli smo da one ne otvaraju mogućnost dijaloga jer na njih ne dolazi niko iz lokalne srpske zajednice. Izazov nam je bila glavna prijedorska ulica.

Edin Ramulić
Aktivista za ljudska prava i dokumentarist,
Prijedor, Bosna i Hercegovina

Kada sam 2008. godine povodom Dana ljudskih prava pozvao ljude na mirnu šetnju, odazvalo se oko 200 članova porodica nestalih osoba. Rezultat tih akcija je bio da su lokaliteti nekih masovnih grobnica, uključujući i najveću, Tomašiću sa 435 ekshumiranih tijela, otkriveni na osnovu dojava lokalnih Srba.

Uporni smo bili u pokušajima da iniciramo dijalog unutar zajednice, organizovali tribine, konferencije, projekcije filmova te zakupljivali emisije u lokalnim medijima. Važno nam je bilo da u svim tim aktivnostima imamo prisustvo sa obje u ratu sukobljene strane.

U početku nismo imali nikakva teorijska znanja o procesu i tehnikama suočavanja sa prošlošću, o kulturi sjećanja, tranzicijskoj pravdi, o njemačkom iskustvu nakon Drugog svjetskog rata. Radili smo instinktivno vođeni logikom i intuicijom. S vremenom, kako sam se upoznavao sa teorijom tranzicijske pravde, spoznao sam da smo mi, sa većim ili manjim uspjehom, započinjali ili učestvovali u gotovo svemu onome što teorija predviđa.

Učestvovali smo aktivno u izradi zakonskih rješenja, Zakona o nestalim osobama, izmjeni i dopuni zakona o civilnim žrtvama rata. I kod simboličnih reparacija smo napravili iskorak. Iskoristio sam 2003. godine komemoraciju u logoru Keraterm i tamo postavio spomen-ploču koja i danas stoji. Dvije decenije poslije još uvijek nije obilježen niti jedan drugi logor na prostoru Republike Srpske.

U odnosu na broj angažovanih ljudi i resurse sa kojim smo raspolagali, postigli smo vidljive rezultate. Za razliku od drugih gradova u okruženju, vlasti u Prijedoru nikada nisu negirale ratne zločine, postojanje logora i masovnih grobnica.

Rezultati bi bili vidljiviji i stanje bi bilo povoljnije da se uporedo sa našim nastojanjima nisu razvijala i osnaživala dva suprotstavljenia narativa. Sa jedne strane je dominantno srpski narativ, iza kojeg stoje lokalne i entitetske vlasti, boračke organizacije i Srpska pravoslavna crkva. Podigli su preko 80 spomenika, više puta godišnje organizuju povorce i procesije gradskim ulicama, oslikavaju murale sa nacionalističkim i vjerskim simbolima, štampaju monografije o ratnim jedinicama, a u zadnje vrijeme se kroz taj narativ finansira cijeli niz organizacija koje potenciraju srpski nacionalizam.

S druge strane se razvijao bošnjački narativ, kojeg predvode političari iz bošnjačkih stranaka i vjerski lideri iz islamske zajednice. Do sada su podigli više od 30 spomenika i spomen-ploča, ali s bitnom razlikom jer su podignuti na manje vidljivim mjestima, u bošnjačkim naseljima, ili unutar sakralnog prostora islamske zajednice. Sve što se dešava u okviru tog narativa namijenjeno je isključivo Bošnjacima i ne postoji ni najmanja namjera da se u to uključe lokalni Srbi. Kruna takvog djelovanja je najava izgradnje memorijalnog centra u jednom bošnjačkom selu i to unutar sakralnog prostora, a ljude pozivaju da artefakte vezane za rat predaju na čuvanje u lokalnoj džamiji.

Foto: Nebojša Beat Nenadić, sva prava zadržana

U takvim uslovima bilo bi se teško nadmetati sa tim narativima da se nismo razvijali i uvodili nove pristupe.

Kada su na dvadesetu godišnjicu od početka rata vlasti u Prijedoru prvi put zabranile komemoraciju ubijenim ženama i djevojčicama, reagovali smo tako što smo osmislili Dan bijelih traka. Bijelu traku kao simbol uzeli smo iz perioda s početka rata. Krajem maja 1992. godine tadašnje vlasti su natjerale nesrpsko stanovništvo da obilježi svoje kuće i stanove bijelim zastavama, te da, ukoliko izlaze na ulicu, nose bijelu traku na ruci. Iskoristili smo taj simbol da se borimo protiv diskriminacije dvadeset godina kasnije. Internacionalizovali smo našu borbu i vlasti su morale popustiti. Na narednu komemoraciju u Prijedoru se okupilo više od 200 aktivista za ljudska prava. Došli su iz cijele BiH i okolnih država da nas podrže. Zajedno smo uspostavili građansku inicijativu "Jer me se tiče", koja je imala zadatak da ubuduće koordinira takve akcije, da reaguje u sredinama gdje je manjinskim zajednicama uskraćeno pravo žrtava na sjećanje.

Poseban iskorak se desio kada smo na ulici ostvarili saradnju sa mladim ljudima iz Centra za mlade Kvart. Ubrzo su oni postali najglasniji u suočavanju sa prošlošću u Prijedoru, iako su dolazili iz srpskih porodica i bili izloženi velikim pritiscima. Oni su bili naša najveća pobjeda do tada u

borbi za narativ zasnovan na činjenicama i zdravom odnosu prema prošlosti.

Željeli smo ipak i neku materijalnu pobjedu te smo podržali inicijativu roditelja da se u gradu podigne spomenik za stotinu i dvoje ubijene djece. Bili smo tako blizu ostvarenju cilja – prethodni gradonačelnik kao i predstavnici svih političkih stranaka bili su pristali. Bio je potreban samo još jedan mali korak, da lokalni parlament formalno odobri lokaciju. I nije se desilo, nacionalistički narativi su imali zajednički interes da ne dozvole ovom našem simboličku pobjedu. Znali su dobro da je, kada roditelji ubijene djece dobiju taj spomenik, to početak kraja nacionalističkih narativa u Prijedoru. Ta dva lokalna narativa, koja su sastavni dio strategija političkih stranaka, nisu naša najveća prepreka. Više nas sputava usamljenost jer skoro da ne postoji niti jedna druga lokalna zajednica u Bosni i Hercegovini u kojoj postoji drugačiji pristup narativu o prošlosti izvan nacionalnog.

Naš ljudski, aktivistički i nadnacionalni pristup u kojem smo se vlastima i građanima obraćali sa: budimo ljudi, pomjerio je granice i u tako rigidnoj sredini kakva je Prijedor, nacionalno podijeljenoj i opterećenoj teškim naslijedjem ratnih zločina i neriješenih pitanja žrtava. Ko bude išao tim putem u svojoj sredini, neće morati biti pionir. ■■■

Decenije borbe žena za mir i odgovorno predstavljanje prošlosti: od antiratnog aktivizma do borbe za odgovorno sećanje

Marijana Stojčić

Kada se danas pomene Jugoslavija, ljudi uglavnom pomisle na njeno krvavo rasturanje tokom devedesetih godina XX veka. Oni obavešteniji pomisle na 140 000 poginulih, 4 miliona onih koji su postali izbeglice, milijarde dolara štete, masovne zločine i genocid. Oni još obavešteniji govore o ratovima za jugoslovensko nasleđe (1991–2001) koji obuhvataju četiri velika sukoba tokom devedesetih: rat u Sloveniji (27. 6. – 6. 7. 1991); rat u Hrvatskoj (1991–1995); rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995) u okviru koga se odvijao sukob bošnjačkih i hrvatskih vojnih formacija (1992–1994); Kosovski rat (1998–1999), okončan NATO-ovim bombardovanjem Srbije. Neki njima dodaju još dva sukoba: jedan krajem te decenije i jedan početkom novog milenijuma: Preševski konflikt (1999–2001) i rat u Makedoniji 2001. godine.

Ipak, postoji i jedna druga priča koja je mnogo manje poznata – ona o otporu ratu koji je u različitom obimu i različitim intenzitetom postojao u svim delovima onoga što danas imenujemo kao postjugoslovenski prostor. Da bi se ona ispričala na pravi način, bilo bi potrebno pomeriti fokus sa elita i etniciteta i zahvatiti i delove istorije socijalističke Jugoslavije, njenih postignuća i ograničenja. Ova povest bi moralna da uključuje i razvoj aktivističkih mreža (studentskih, feminističkih, ekoloških...) koje su u Jugoslaviji nastajale od šezdesetih godina XX veka, studentske proteste '68. koji su ojačali ideju civilnog učešća u političkom životu zemlje, te posebno – prodor II talasa feminizma tokom sedamdesetih i intenzivniji razvoj feminističkih grupa tokom osamdesetih. Taj aktivistički angažman se tokom devedesetih ulio u različite oblike otpora prvo protiv pripreme rata, a zatim protiv njegovog širenja i eskalacije. Iako i taj otpor treba sagledavati u širem kontekstu i u interakciji sa drugim akcijama i inicijativama na jugoslovenskom prostoru, u Srbiji se on dominantno artikulisao kroz dva procesa koja se nisu nužno preklapala, niti bila jednoznačna: jedan – kao otpor besmislenosti rata, zločinima i progona ljudi; drugi – kao otpor Miloševićevom ratnom režimu. Okosnicu mirovnog aktivizma tokom devedesetih činile su žene, a feminističke aktivistkinje predstavljale su njegov najaktivniji deo.

To nije neobično ako se zna da početak jugoslovenskih ratova s jedne strane zatiče značajan broj iskusnih aktivistkinja prekaljenih u 80-ima i već uspostavljenu mrežu ženskih grupa (uglavnom) u Beogradu koje su se specijalizovale za različite vidove aktivnosti: feminističke edukacije, SOS telefone, zaštitu žena i devojčica, nasilje u porodici... S druge strane, već krajem osamdesetih godina u jugoslovenskom društvu se zaoštravala borba oko pitanja slobode radanja i osporavanja stepena dostignute emancipacije žena. Tokom tih rasprava nacionalistički delovi intelektualne elite diktirali su opšti ton, ali prihvatali su ga i mnogi drugi, uključujući i značajne segmente tadašnjeg režima. Nacionalistička mobilizacija koja se upravo odvijala sadržavala je i rodnu dimenziju. Dok su sva emancipatorska dostignuća socijalizma, pa i ona po pitanju položaja žena, proglašavana anahronim i "anti-srpskim", zagovarao se povratak navodno tradicionalnim rodnim ulogama i "demografska obnova" ugrožene nacije. Sa porodicom kao metonimijskom slikom nacije, žene, svedene na uloge majki, supruga i žrtvi, postale su i simbol patnji (etno)nacionalističkog kolektiviteta i mehanizam za njegovo održavanje (ili uništenje). Odatle i tolika zastupljenost najbrutalnijih vidova seksualnog zlostavljanja u jugoslovenskim ratovima, bez obzira da li su ga vršili pojedinci samoiniciativno, ili u sklopu organizovanog nasilja koje je uživalo (prečutnu) podršku komandnog kadra.

Za mnoge od aktivistkinja suprotstavljanje ratu i nacionalizmu bio je logičan nastavak njihovog feminističkog angažmana. Za druge je sama mahnitost sukoba bila inicijalna iskra da se više uključe u otpor nosiocima ratne politike. Tako je 8. marta 1991. stvoren *Ženski parlament* kao reakcija Beogradskog ženskog lobija, Ženske stranke (ŽEST) i feminističke grupe Žena i društvo na gotovo potpuno odsustvo žena u Parlamentu nakon prvih višestranačkih izbora u decembru 1990. godine. On je jedan od pokretača prve antiratne organizacije u Srbiji – Centra za antiratnu akciju (CAA) osnovanog 15. jula 1991. godine. CAA je i organizator i prvih antiratnih protesta u Beogradu "Hod mira" oko Skupštine Jugoslavije krajem jula. Iz Centra za antiratnu akciju u narednim mesecima i godinama izrastaju i mnoge druge mirovne organizacije i inicijative (Civilni pokret otpora, Žene u crnom, Građanska akcija za mir, Odbor za Dubrovnik, Beogradski krug, Igmanska inicijativa, Živeti u Sarajevu, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Fond za humanitarno pravo, Grupa 484, JUKOM i druge).

Sa eskalacijom sukoba, tematski raznorodne ženske grupe su najveći deo svoje energije i resursa usmerile ka antiratnim akcijama i aktivnostima, organizovanju pomoći izbeglima (čiji su značajan deo bile žene i deca), kao i onima koji žele da izbegnu mobilizaciju. A feminističke aktivistkinje učestovale su i kao pojedinke u većini antiratnih grupa i različitim mirovnim (antiratnim) akcijama i manifestacijama. U Pionirskom parku 5. oktobra 1991. u akciji solidarnosti građana Beograda sa

Foto: Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

građanima Dubrovnika "Prekinimo mržnju da prestane rat" zahtevalo se okončanje opsade Dubrovnika i deblokada grada. Hiljade ljudi su od 8. oktobra 1991. do 8. februara 1992. godine ispred Predsedništva Srbije svake večeri palili sveće pod sloganima "Solidarnost sa svim pobunjenicima protiv rata" i "Za sve pогинule u ratu". Žene u crnom su od 9. oktobra 1991. do 1996. svake srede, stoeći u tišini, protestovale protiv rata, etničkog čišćenja i nasilja, šovinizma, mržnje i straha od drugih i drugačijih. Od oktobra 1991. do januara 1992, svake nedelje održavani su i antiratni skupovi u pozorištu "Duško Radović", pod nazivom "Beogradski antiratni maraton". Sa eskalacijom rata i njegovim širenjem na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, umnožavale su se i antiratne manifestacije. Na otvorenom prostoru, na ulicama i trgovima tokom 1992. organizovane su različite javne akcije gde se broj učesnika kretao od ponekad samo nekoliko desetina ili stotina do nekoliko desetina hiljada ljudi. Protest protiv rata u BiH "Mir u Bosni" 10. aprila; mirovni koncert "Ne računajte na nas" (22. april), "Umetnici protiv rata" kada je pred Jugoslovenskim dramskim pozoriшtem (JDP) nekoliko stotina dramskih umetnika jednosatnim čutanjem protestovalo protiv rata i iskazalo saosećanje sa njegovim žrtvama (30. maj); "Crni flor" povodom razaranja Sarajeva (31. maj); protest protiv ratne politike režima "Poslednje zvono" (15. jun); mirovni marš beogradskim ulicama "Put mira" 30. juna u okviru antirežimskih studentskih demonstracija u saradnji sa CAA; "Žuta traka" protiv politike etničkog čišćenja (15. jul) – samo su neke od njih.

Feministički otpor u devedesetim bio je kontinuiran, uzimao je različite oblike i odvijao se na različitim mestima, korespondirajući sa promenama u društvenom i političkom kontekstu. Temu rata, nasilja

i militarizacije društva tada je postavljao u polje javne rasprave, problematizujući privid saglasnosti za vođenje rata koju je režim nametao, direktno se s njim konfrontirajući. Suprotstavljajući se nacionalističkoj naraciji o organicistički shvaćenom srpskom narodu kao stalnoj žrtvi Drugih, feminističke aktivistkinje su davale glas i tražile pravdu za one koje je srpski nacionalizam učinio žrtvama. Nasuprot slavljenju rata i heroizaciji nasilja koje je dolazilo iz većine medija i od strane političkih zvaničnika, one su govorile o posledicama rata i nasilja na one koji su ga preživeli ili mu svedočili, ali i na čitavo društvo.

Danas više od trideset godina od početka ratova na jugoslovenskom prostoru, iako i dalje nedovoljno poznato široj javnosti, naslede feminističkog antiratnog aktivizma je i dalje prisutno. Njegovi tragovi se mogu naći i u međunarodnim dokumentima poput donošenja Rezolucije 1325 OUN-a "Žene, mir i bezbednost" 2000. godine i međunarodnoj pravnoj regulativi. Seksualno ropstvo i silovanje u ratu prepoznati su kao zločin protiv čovečnosti, prvenstveno zahvaljujući zajedničkom naporu feminističkih grupa sa (post)jugoslovenskog prostora. To nasleđe se može videti i u stalnom otvaranju pitanja odnosa prema prošlosti devedesetih, problematizaciji dominantnih nacionalističkih narativa i diskursa nacionalnog mučeništva, stalnom podsećanju na one čija se patnja briše, ne broji i/ili nije vredna pamćenja u vladajućem poretku sećanja. Kao i devedesetih, feministički aktivizam i danas vraća sva ta pitanja na teren politike i političkih odluka, pitanja moći i odgovornosti elita i društva u prošlosti, ali i u sadašnjosti. Stalno iznova podsećajući da izbor čega se društva sećaju i kako to rade odslikava današnjicu, ali predstavlja i politički izbor moguće budućnosti. ■■■

Uloga regionalnih medija: od ratnih stradanja do revizionizma i poricanja

Dinko Gruhonjić

Državni mediji su na jugoslovenskom prostoru odigrali veoma malignu ulogu u stvaranju atmosfere medunacionalne mržnje i u pripremi rata. Tu su ulogu, uz časne izuzetke, nastavili igrati i na postjugoslovenskom prostoru i javni servisi, i državni i privatni mediji. Kao što su krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina raspirivali rat, danas rade na održavanju stanja zamrznutog konflikta i proizvođenju tenzija. Da bi se ovo razumelo, potrebno je vratiti se u (pred)ratnu prošlost. Jer, prvo je počelo ubijanje rečima i slikom pa onda oružjem.

Na postjugoslovenskom prostoru niko – od direktora medija, preko urednika do novinara – nije odgovarao za ratnohuškačku propagandu u kojoj je dobrovoljno i vatreno učestvovao. Niko osim lidera ultranacionalističke Srpske radikalne stranke (SRS) iz Beograda, Vojislava Šešelja, nije krivično odgovarao, a on je pred Haškim tribunalom osuđen na 10 godina zatvora zbog širenja ratnohuškačkog govora mržnje protiv Hrvata iz Vojvodine. Šešeljeva retorika je imala fatalne posledice: građani hrvatske nacionalnosti su zaista proterivani, uz nasilje i ubistva, u čemu su učestvovali i Šešeljevi radikali.

Bile su to "Godine koje su pojeli lavovi", rečima sarajevskog autora Bore Kontića, i to ne samo u krivično-pravnom smislu, već i u moralnom. Nigde u državama nastalim ubistvom Jugoslavije nije sproveden toliko puta najavljuvani proces lustracije. To je omogućilo prominentnim ratnohuškačkim propagandistima ne samo da izbegnu makar i konsenzualnu moralnu društvenu osudu, već i da se u punom kapacitetu vrati na važne pozicije u medijima. Ilustrativan je primer Milorada Vučelića, današnjeg

glavnog i odgovornog urednika dnevnog lista "Večernje novosti" iz Beograda i vlasnika nedeljnika "Pečat", izrazito nacionalističkih i proputinovskih medija.

Vučelić je od 1991. do 1992. godine bio generalni direktor Radio-televizije Novi Sad, koja je predstavljala avanguardu ratnohuškačke propagande u Srbiji. Razlog je bio logičan: medijske pripreme terena za razaranje Vukovara u jesen 1991. godine, kao i za agresiju na Slavoniju, Baranju i zapadni Srem u Hrvatskoj. Vojvodina je geografski najbliža tim delovima Hrvatske (od glavnog grada Vojvodine Novog Sada do Vukovara udaljenost je oko 80 kilometara), u kojoj je bio smešten Novosadski korpus tada već izrazito prosrpske Jugoslovenske narodne armije, koji je bio odgovoran za razaranja Vukovara i istočnih delova Hrvatske.

Za angažman na RTV Novi Sad Vučelić je bio nagrađen: 1992. godine imenovan je za generalnog direktora Radio-televizije Srbije, gde je ostao sve do 1995. godine. Sa tog mesta sklonio ga je lično Slobodan Milošević jer je Vučelić bio deo "ratnih jastrebova" u okviru vladajuće Socijalističke partije Srbije. Vučelićevim rečima: smenjen je "zbog suštinskih razlika u viđenju odbrane nacionalnih interesa". Odnosno, zbog protivljenja pripremama za potpisivanje Dejtonskog mirovnog sporazuma, kojim je 1995. godine okončan rat u Bosni i Hercegovini.

Vučelića je 2017. godine autoritarni srpski lider Aleksandar Vučić nagradio funkcijom glavnog i odgovornog urednika "Večernih novosti". Vučić i Vučelić su bili na istoj strani i tokom ratnih devedesetih godina 20. veka. Sam Vučić bio je visoki funkcioner Šešeljeve SRS i ministar informisanja od 1998. do 2000. godine, kada je uveo

i sprovodio zloglasni Zakon o informisanju, poznat po drakonskim kaznama za nezavisne medije, kao i gašenju redakcija dnevnih listova "Dnevni telegraf" i "Naša borba", kao i nedeljnika "Evropljanin". Tokom Vučićevog mandata, aprila 1999. godine, ubijen je i vlasnik "Dnevnog telegraфа" i "Evropljanina", novinar Slavko Čuruvija. Upravo je činjenica da je Vučić danas svemoćna politička figura u Srbiji najbolja ilustracija koliko je u Srbiji izostala moralna odgovornost za vodenje čak četiri rata tokom poslednje decenije 20. veka.

Paradigmatičan je i slučaj vlasnika RTV Pink Željka Mitrovića. Mitrović je bio veoma blizak sa Mirjanom Marković, suprugom Slobodana Miloševića. Zahvaljujući tako snažnim vezama, Mitrović je 1994. godine osnovao TV Pink, a po naredenju Mirjane Marković, državna Radio-televizija Srbije stavila je svoje resurse na raspolaganje "ružičastoj televiziji". TV Pink imao je zadatku da građanima Srbije – koji su bili siti rata, hiperinflacije i teškog siromaštva – ponudi surrogat za nepodnošljivu realnost u kojoj su živeli. TV Pink je svoj zadatku u potpunosti ispunio kroz programsку shemu kojom se promovisao turbo-folk, ratni zločinci, kao i latinoameričke sapunice.

Nakon pada Miloševićevog režima, 5. oktobra 2000. godine, očekivanja liberalnog dela javnosti bila su da će, zajedno sa tim režimom, u prošlost otići i TV Pink. To se, međutim, nije desilo, a Željko Mitrović je uspeo da se nagodi sa novim vlastima,

koje su srušile Miloševićev režim. To mu je omogućilo da nastavi da širi TV Pink i po celom regionu i da napravi pravu medijsku imperiju. Danas, ta imperija je nastavila da promoviše iste vrednosti kao i u vreme Miloševićevog režima: ratne zločince i turbo-folk, čemu su dodati i skandalozni rijaliti programi. Informativni program TV Pink ostao je izrazito propagandnog karaktera u korist vlasti, a na toj televiziji danas često voli da gostuje i Aleksandar Vučić.

Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS) sredinom 2009. godine podnelo je domaćem Tužilaštvu za ratne zločine krivičnu prijavu protiv odgovornih u medijima za ratnohuškačko izveštavanje, podstrekivanje i podsticanje na ratne zločine tokom ratova. Rezultat te prijave nije bila optužnica, već samo knjiga "Reči i nedela – Pozivanje ili podsticanje na ratne zločine u medima u Srbiji 1991–1992", koju je uredio tadašnji zamenik tužioca za ratne zločine Bruno Vekarić.

Najviše govorim o situaciji u Srbiji jer tu živim i tu situaciju najbolje poznajem. Vodim se, takođe, i načelom da je najvažnije da se prvo počisti ispred svoga kućnog praga. Nažalost, situacija nije mnogo bolja ni u susednoj Hrvatskoj. Jedan od urednika kulturnog hrvatskog antiratnog nedeljnika "Feral Tribune" iz Splita, pokojni Predrag Lucić, na pitanje kako je moguće da su ratni huškači i danas prisutni u hrvatskim medijima, rekao je: "(...) Još uvijek su mnogi

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

od onih koji bi bili kandidati za tu listu i za hašku klupu na uredničkim pozicijama ili su u nekoj sinekurnoj zavjetrini, ali uglavnom nisu ništa izgubili, ni od svoje moći, a nažalost, ni od nekog javnog ugleda u dijelu hrvatske javnosti. Oni su još uvijek paradigma patriotskog novinarstva. To je novinarstvo koje patološki laže misleći da to koristi majci domovini."

Tu je recimo i slučaj Smiljka Šagolja, nekadašnjeg novinara TV Sarajevo, koji se u ratu pretvorio u ekstremnog hrvatskog ratnog huškača, a potom predavao novinarstvo na Filozofskom fakultetu na univerzitetu u Mostaru. Ili slučaj Veseljka Koprivice iz Crne Gore, koji je zbog pisanja o odgovornosti bivšeg direktora Radio-televizije Crne Gore Božidara Čolovića bio osuđen jer je ovom ratnom huškaču naneo "duševne bolove zbog povrede časti i ugleda".

Kao što su na vlasti ostali političari i partije iz devedesetih, isto važi i za novinare. Opet rečima Predraga Lucića: "To funkcioniра od početka devedesetih. Jedni su podupirali druge i štitili su leđa jedni drugim. To je naprosto simbioza. Ako se dogodi da odlete jedni, odletit će i ovi drugi."

Nisu odleteli, kako smo videli na primeru Aleksandra Vučića. Ili HDZ-a u Hrvatskoj. Ili nacionalističkih partija u Bosni i Hercegovini. Niko od njih nije izrazio ni trunku griže savesti zbog učestvovanja u pripremi i vođenju ratova, a rezultati izbora govore u prilog tezi da i društva na postjugoslovenskom prostoru i dalje (uglavnom) podržavaju nacionalističke politike, a uz pomoć medija koji ih promovišu.

U međuvremenu, u Srbiji se desio još jedan fenomen: dnevni tabloidi. Ili bolje reći tabloidi koji to nisu. Jer srpski se tabloidi bave temama "života i smrti", oni naširoko i nadugačko pišu o politici, o ratnim zločinima, što nikada nije bilo karakteristično za tabloide. Oni "pravi" tabloidi bave se crnom hronikom, šou biznisom, seksualnim aferama poznatih ličnosti. Njima je oduvek bio cilj da imaju što veći tiraž kako bi privukli oglašivače, a ne da ih publika ozbiljno doživljava. Ovi domaći "mutanti", međutim, imaju neskrivenu nameru da budu kreatori javnog mnjenja. Oni se bave i ratom u Ukrajini navijajući za ruske agresore, bave se i targetiranjem neistomišljenika u Srbiji, a naročito se bave narušavanjem odnosa sa susednim zemljama. U tome imaju svaku moguću pomoć vlasti, čiji su megafon.

Svi ti mediji zajedno bave se istorijskim revizionizmom, poricanjem odgovornosti Srbije za ratove tokom ubijanja Jugoslavije, vredanjem komšijskih naroda: Hrvati su "ustaše", Albanci sa Kosova su "Šiptari", Bošnjaci su "Turci" i "balije", Crnogorci su "kopilad" itd. Slika Zapada je takođe preslikana iz Miloševićevog vremena. Dominantan je narativ po kojem nam SAD, EU, Hag, NATO... neprestano rade o glavi, jer smo "posebni". NATO nas je "ničim izazvan" bombardovao 1999. godine. Kao da istorija pre te godine ne postoji. Kao da Miloševićev režim nije odgovoran za proteziranje bezmalo milion kosovskih Albanaca, za masovne grobnice na Kosovu, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, za etnička čišćenja, organizovanje koncentracionih logora, masovnih silovanja i na kraju genocid u Srebrenici.

Takvi mediji danas ne služe samo za "ispiranje mozga" građanima Srbije, već predstavljaju i propagandnu alatku kojom Srbija širi svoju "meku moć", ponajviše u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori, gde se takođe mogu gledati i čitati. Sve je ovo u skladu sa ideološkom platformom "srpskog sveta", što je drugo ime za teritorijalno-hegemonistički projekat "velike Srbije", čiji je glasnogovornik 1990-ih godina bio Vojislav Šešelj, glasnogovornik Miloševićevog režima, Srpske pravoslavne crkve, Srpske akademije nauka i umetnosti, nacionalističkih intelektualaca...

Ovakvi mediji proizvode katastrofalne posledice, ali – kao i ratnih devedesetih – nisu jedini. U pitanju je čitav sistem koji stoji iza vladajućeg revizionističkog narativa poricanja nedavne prošlosti i mitologizacije celokupne istorije: od političara (i to ne samo iz vlasti nego i iz dobrog dela opozicije), preko obrazovnog sistema, do medija. Rezultati toga su poražavajući: gomile murala i grafita u slavu ratnog zločinca Ratka Mladića u Beogradu, ponižavanje žrtava ratnih zločina, slavljenje Putinovih zločina u Ukrajini, ksenofobija prema migrantima, mržnja prema Zapadu... Ukratko, to je sistem koji je doveo do toga da deo građana više nema sposobnost elementarnog razlikovanja dobra od zla. Na taj način, mediji nastavljaju da doprinose moralnoj idiotizaciji društva. Uz časne novinarske izuzetke, kojih je, izgleda, danas manje nego "onda". ■■

Nastojanja nezavisnih medija i kulturnih institucija da prevazilaze narrative mržnje u javnoj sferi regiona

Aleksandra Bosnić Đurić

Savremene države u regionu Zapadnog Balkana nastale su (osim, naravno, Albanije) kao neposredni rezultat raspada bivše federalne države (SFRJ). Ovo je važno naglasiti jer je ovaj proces bio, *par excellence*, motivisan nacionalizmima, odnosno, intencijama da svaki narod stvori sopstvenu, nezavisnu, državu. Na kraju tog procesa dobili smo državne tvorevine koje svoju unutrašnju homogenizaciju konstituišu gotovo isključivo na bazi nacionalizma, koji je, po prirodi stvari, osetljiv i neotporan na bilo kakve manifestacije heterogenosti unutar sopstvenih okvira. Budući da su svoj identitet bazirale na unapred konstruisanoj ideji države-nacije, kao svojevrsnom akcionom programu, ove nove tvorevine suočile su se sa činjenicom da im nedostaje ona važna dimenzija društvenosti u kojoj različiti akteri spontano usaglašavaju svoje interese i na taj način, odozdo, kroz međusobni kompromis, konstituišu društveni poredak.

Ova frustracija nemogućnošću da se pronade homogen i "stabilan" politički izraz ispoljava se najčešće u formi dvostrukog antagonizma – prema unutrašnjim i prema spoljašnjim neprijateljima. Kategorija unutrašnjih neprijatelja obuhvata sve one društvene grupe koje ne pripadaju većinskom, nacionalnom korpusu (nacionalne manjine, političke manjine, seksualne manjine, migranti). Iako se radi o manjinama koje i inače, fragmentirane i marginalizovane, ne mogu da ugroze većinsku reprodukciju društvenog i političkog života, one se uporno targetiraju kao remetilački faktor, upravo zbog činjenice da svojim autentičnim postojanjem osporavaju neupitni nacionalno-državni monolit.

S druge strane, figuru spoljašnjih neprijatelja najčešće zadobijaju susedne države. Antagonizam prema spoljašnjim neprijateljima uglavnom je baziran na temi neodgovarajućih ("neprirodnih" i "nepravednih") granica. Osporavanje granica prisutno je, praktično, kod svih država zapadnog Balkana – Hrvatska i Slovenija imaju problem utvrđivanja granica unutar Piranskog zaliva, Srbija i Hrvatska imaju spor oko granice na Dunavu, unutar Bosne i Hercegovine Hrvati traže formiranje trećeg nacionalnog entiteta, Republika Srpska konstantno dovodi u pitanje postojanje Bosne i Hercegovine, Srbija ne priznaje nezavisnost (pa samim tim ni granice) Kosova, kao što i sa manjim ili većim neodobravanjem gleda na nezavisnost Crne Gore, Makedonija je u permanentnom kulturno-identitetskom sporu sa Bugarskom i Grčkom i sl.

Granični sporovi, razume se, predstavljaju samo hipertrofirane površinske iritacije ispod kojih se kriju duboke istorijske, političke, kulturne i, u većini slučajeva, tragične ratne traume. Sveopšta nesaglasnost oko granica je, takođe, samo drugo ime za sveopštu nesaglasnost u vezi prošlosti. A različito sagledavanje prošlosti ključni je sadržaj narativa koji se konstruišu u javnoj sferi u svim državama Zapadnog Balkana. U tom smislu, možemo govoriti o pluriverzumu narativa, o više različitih interpretacija (zajedničke) prošlosti koje se projektuju u sadašnjost i koje snažno modeluju svest građana i određuju agende institucija u svakom od balkanskih državnih entiteta. Ovi narativi fiksirani su na binarnim kodovima kao što su: "mi" – "oni", "naši" – "njihovi", "žrtve" – "agresori", te postaju instrumenti u konstrukciji "realnosti". Na taj način, ove narativne konstellacije stvaraju ekstremne

relacione procese koje karakterišu govori mržnje i kojima se konstantno evocira nostalgijski front.

Značajnu ulogu, takođe, ima i činjenica da su u praktično svim državama regiona na sceni populistički stilovi vladanja koji, iako je to zakonom zabranjeno u svim državama, ovakve narativne sadržaje šire kroz kanale državno-ideoloških aparata (državni i paradržavni mediji, obrazovni sistemi, institucije kulture), kreirajući tako plebiscitarnu podršku za svoje politike.

U tom kontekstu, u odsustvu bilo kakve volje državnih struktura za nepristrasnim suočavanjem sa prošlošću, jasno je da je glavna (i nezahvalna) uloga dekonstruktora i neutralizatora narativa mržnje jedino mogla pripasti nezavisnim medijima i protagonistima nezavisnih institucija kulture, alternativnim kulturnim centrima, organizacijama civilnog društva i entuzijastičnim pojedincima.

Na osnovu dostupnih podataka o njihovom angažmanu i radu, može se zaključiti da su njihove inicijative nailazile na dvostruki otpor – najpre onaj indukovani od strane vladajućih političkih elita, a potom i od strane nacionalistički homogenizovanog populusa koji ih je stigmatizovao ili kao "izdajnike" (ukoliko je reč o sopstvenom kulturnom prostoru) ili kao "spoljne neprijatelje" (ukoliko je reč o društvenom i kulturnom prostoru suseda). Tako su se nastojanja dekonstrukcije narativa mržnje u regionu našla u poziciji da i sama najčešće budu podvrgнутa govoru mržnje i nikada do kraja transformisanim ideološkim maticama nacionalizma.

Kada je reč o Srbiji, problem se dodatno usložnjava od 2012. godine, jer su, i pored deklarativne orientacije ka evropskim integracijama, zvanične političke i kulturne strategije dominantno bile usmeravane ka negovanju poznatih nacionalističkih kodova, a kultura sećanja je, osim povremenih incidenata, bila usmerena isključivo na stradanje srpskog naroda. Nažalost, zanovljeni san o jedinstvenoj Srbiji, manifestovan u formi ideološkog konstruktua "srpski svet", po principu akcije i reakcije, dodatno je otežao razrešavanje narativa mržnje i konfliktnih relacija na Zapadnom Balkanu.

Gotovo neprekidno, u društvenoj klimi zasićenoj tenzijama i nagoveštavanjem novih otvorenih sukoba, odvijao se i odvija se rad nezavisnih medija i nezavisnih institucija kulture. Kao neke od najmarkantnijih pokušaja prevazilaženja

međusobno konfrontiranih i opresivnih političkih formula u medijskoj sferi regiona svakako bi trebalo pomenuti Peščanik, Vreme i Autonomiju (Srbija); Al Jazeera Balkans, Tačno.net, Buka, Nomad.ba (BiH); Feral Tribune (nekada) i Novosti, Lupiga.com (Hrvatska); Monitor i Pobjedin dodatak za kulturu Kult (Crna Gora). Radio Slobodna Evropa je sa svojim programima prisutan u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Kosovu i Severnoj Makedoniji, a televizija N1, iako je za korporativne medije uvek upitno koristiti izraz "nezavisni", i u Srbiji i u regionu svakako je medij koji poštuje kodeks novinara, a pod tim se uvek podrazumeva određen nivo profesionalnosti i svojevrsna nezavisnost.

"S obzirom na to da pripadaju regionu koji je ne tako davno izašao iz stravičnih ratnih turbulencija", smatra novinar Nedim Sejdinović, "ovdašnja društva su veoma osetljiva na tematiziranje zločina koji su učinjeni u njihovo ime, tokom devedesetih. Novinari koji se ipak usude da se bave ovim temama bivaju izloženi žestokim pritiscima i, po pravilu, proglašeni izdajicama. U većini ovdašnjih društava je u protekloj deceniji skoro u potpunosti utihnula rasprava o devedesetim. Paralelno sa tim, što je očekivano, raste nivo međunacionalne mržnje. U tom smislu, može se reći da mediji u regionu – osim nekoliko izuzetaka – ne obavljaju važnu društvenu funkciju".

Istu stigmu "izdajnika", već dve decenije, dobijaju i malobrojne nezavisne institucije kulture, baš kao i umetnici i kulturni delatnici koji su kao svoju profesionalnu i ličnu misiju prepoznali upravo suočavanje sa prošlošću i dekonstrukciju narativa mržnje u regionu. Njihov rad je i prostorno ograničen na slobodne zone u gradovima, što neodoljivo podseća na "geto mesta" koja su postojala devedesetih (poput Centra za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu ili Crne kuće u Novom Sadu). Primer dobre prakse, kada je reč o bavljenju državnih kulturnih institucija kulturom sećanja, dogodio se septembra 2022. u Novom Sadu. Naime, prema tekstu Darka Cvjetića, bosanskohercegovačkog pisca, i u režiji srpskog reditelja Kokana Mladenovića, a u trojnoj koprodukciji sarajevskog Narodnog pozorišta, novosadskog Srpskog narodnog pozorišta i dramskog kazališta Gavella iz Zagreba, premijerno je izvedena predstava "Što na podu spavaš", koja tematizuje "dramatična i mučna zbivanja s početka rata", ali je kontekstualizovana i u sadašnjem vremenu. Projekti koji se bave

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

kulturom sećanja su se tokom ove godine mogli videti i u okviru Evropske prestonice kulture 2022, iako su u kontradikciji sa dominantnim *mainstream*-om srpske i vojvođanske kulture.

Međutim, i pored incidentnih i katarzičnih momenata, autori nekih od najznačajnijih ostvarenja koja se bave suočavanjem s prošlošću i sami su bili podvrgavani upravo govoru mržnje i stigmatizaciji. Ovakvo iskustvo imali su Viktor Ivančić (nakon objavljivanja fotomonografije "Iza sedam logora – od zločina kulture do kulture zločina", koja je objavljena u izdanju Forum ZFD Beograd); autor dokumentarnog filma "Srbenka", Nebojša Slijepčević; autor dokumentarnog filma "Dubina dva", Ognjen Glavonić; autor predstave "Srebrenica. Kad mi ubijeni ustanemo", Zlatko Paković

(izveden pod pokroviteljstvom Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji); rediteljka filma "Quo vadis, Aida" Jasmila Žbanić, i mnogi drugi. U razgovoru sa Jelenom Diković, Viktor Ivančić je, na pitanje ima li nade da će na ovim prostorima ikad doći do pomirenja, odgovorio: "Suočavanja s prošlošću nema. Ove ovdje zemlje su zajednice mučenika, gdje svako priča neku svoju mučeničku priču".

I ova konstatacija o paralelnosti autarkičnih svetova, radikalno nesvodivih na zajednički političko-kulturni imenitelj, možda je najtačnija dijagnoza situacije u zemljama zapadnog Balkana kada je reč o, kako se čini, donkihotovskim naporima da svi zajedno najzad iskoračimo iz prošlosti, a da u njoj za sobom ostavimo narative mržnje. ■■

Ratovi u učionicama: Kako predajemo o onome što se desilo 1990-ih?

Srđan Milošević, Aleksandar R. Miletić

Predavanje historije je *ozbiljan posao*. Zahtjevno je i u formalnom i u materijalnom smislu. Što se tiče forme, krovni zahtjev je razraditi sistem koji će osigurati trajan učinak, stvoriti pozitivno znanje i razviti aparat za kritičko mišljenje. Sadržaj historijskih realnosti, s druge strane, treba pažljivo prilagoditi obrazovnim svrhama kako bi odgovarao uzrastu učenika i učenica, imajući u vidu njihove psihološke i emocionalne karakteristike.

Nudimo široki uvid u temu – rat 1990-ih u Jugoslaviji u srpskim udžbenicima historije – te naglašavamo dominantni ton koji prevladava u istraženom materijalu. Mnogo udžbenika historije smo analizirali (preko deset), što je uzorak koji nudi dovoljno materijala za sažete zaključke, bez nužnog navođenja autora ili izdavača.

Uvertira za ratove bila je, naravno, politička situacija u Jugoslaviji krajem 1980-ih, pa i prije ove posljednje jugoslovenske dece-nije. Među problemima s kojima se suočavala jugoslovenska država, autori posebno ističu pogubnost hrvatskog i albanskog nacionalizma koja je postala očita u epizodama Maspok u Hrvatskoj (1971) i nasilnim demonstracijama na Kosovu (1968 i 1981). U skladu sa općim nedostatkom samokritičkog promišljanja, pogubnost srpskog nacionalizma nije uopće spomenuta – niti jednom riječju. Nacionalizam gaje drugi: "mi" imamo "identitet", "legitimne interese" i "bojazni". Pretpostavljene antisrpske namjere Titovog režima često su stajale iza obrazloženja u udžbenicima za ključne probleme jugoslovenske države.

Dio koji se odnosi na "rat 1990-ih" obično se sastoji od nekoliko odlomaka, koji rijetko imaju svrhu da makar površno ukažu na složenost historijskog iskustva. Još manje opisuju dobar dio odgovornoštii srpske strane u krizi i ratu. Gotovo svi udžbenici koje smo ispitivali navode etnocentričnu i monokauzalnu interpretaciju izbijanja međuetničkih sukoba tokom jugoslovenskih ratova. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (BiH) ratovi su navodno potaknuti proglašenjem nezavisnosti tih republika. Prema srpskim udžbenicima, ono što karakterizira tadašnju politiku Hrvatske bilo je tek degradiranje etničkih Srba na status nacionalne manjine i evociranje jezičnih uspomena na hrvatski ustaški režim. U BiH je problem bio što su nezavisnost proglašili etnički Hrvati i Muslimani/Bošnjaci protivno "legitimnim" srpskim težnjama da ostanu u Jugoslaviji. Slučaj sukoba na Kosovu objašnjen je isključivo pojačanim djelovanjem Oslobođilačke vojske Kosova (OVK). Nema pokušaja da se da širi interpretativni okvir niti da se u obzir uzmu složenije sheme geneze hrvatske, bosanske i kosovske krize. Taj je pristup sažet u sljedećem obrazloženju (koje ovdje služi samo za ilustraciju obrasca): "Kada su Hrvatska i Slovenija odlučile napustiti Jugoslaviju, rat je bio neizbjegjan", tvrde autori jednog od analiziranih udžbenika. Zašto?

Srđan Milošević
Pravni fakultet Univerziteta
Union i Centar za istorijske
studije i dijalog,
Beograd, Srbija

Aleksandar R. Miletić
Izvršni direktor Centra za
istorijske studije i dijalog,
Institut za noviju istoriju Srbije,
Beograd, Srbija

Kada je riječ o stvarnoj odgovornosti za ratne zločine, evidentna je razlika u bavljenju ovim pitanjem u odnosu na Kosovo, s jedne strane, i u odnosu na Hrvatsku i BiH, s druge. Interpretacija kršenja humanitarnog prava u sukobu na Kosovu slijedi spomenuti jednostran pristup. Svi pregledani udžbenici navode detaljne podatke, pa čak i fotografije ratnih zločina koje su počinile NATO snage i OVK jedinice nad srpskim civilima. Albanske civilne žrtve rata spominju se samo jednom, i to među žrtvama NATO bombardovanja. Zločini srpske vojske, policije i paravojnih snaga tokom rata, kao i srpska krivica za maltretiranje albanskog civilnog stanovništva i za brojne slučajevе kršenja humanitarnog prava i ratne zločine nikada se ne spominju.

Kao što je navedeno, interpretacija ratnih zločina u Hrvatskoj i BiH pruža drugačiji generalni obrazac. Naime, udžbenici nastoje prikazati nešto što bi se moglo smatrati zajedničkom odgovornošću svih zaraćenih strana za djela etničkog čišćenja i za masakre počinjene nad civilnim stanovništvom i ratnim zarobljenicima. Specifični slučaj Srebrenice se spominje u nekima od analiziranih udžbenika, a u drugima se izbjegava. Rijetki koriste termin *genocid* da se opiše zločin Vojske Republike Srpske u Srebrenici. Ako se Srebrenica uopće spominje, autori priznaju odgovornost vojske

bosanskih Srba, ali osporavaju službenu brojku od oko 8000 ubijenih zarobljenika i civila, a kao protutežu spominju 3500 srpskih žrtava u Podrinju tokom cijelog rata. Etnocentrična perspektiva prilično je očigledna: dok se srebrenička statistika prikazuje kao neizvjesna, broj srpskih žrtava u Podrinju navodi se bez rezerve.

Čak i kada se za zločin nad srebreničkim Bošnjacima koristi pojам *genocid*, u udžbenicima se ističe da je tu kvalifikaciju odredio MKSJ. Isticanje uloge MKSJ-a u odlučivanju u predmetu genocida u Srebrenici ima samo za posljedicu izazivanje sumnje u vjerodostojnost te kvalifikacije, imajući u vidu propagandu protiv odluka ovog suda u Srbiji. Ne smije proći nezapaženo da je MKSJ donio presude o genocidu u Srebrenici. S druge strane, nasuprot tim presudama MKSJ-a, jedan od udžbenika navodi kontroverzni rad "međunarodne komisije" sastavljene od "najrenomirajijih stručnjaka za historiju, pravo i forenziku" koja je napisala izvještaj od "preko 1000 stranica" zaključivši da ono što se desilo u Srebrenici 1995. godine nije bio genocid već "ratni zločin". Sama ova formulacija je krajnje sugestivna. Jasno ukazuje koju kvalifikaciju valja prihvati ako se bira između stalno osporavanih odluka suda i komisije stručnjaka i njihovog izvještaja od hiljadu stranica.

*Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana*

Iako se sve zaraćene strane optužuju za etničko čišćenje, posebno se ističu hrvatske vojne operacije Bljesak i Oluja. Drugi primjeri sličnih djela, koje je srpska strana nanosila nesrpskom stanovništvu, uopće nisu spomenuti.

Kada je riječ o tzv. međunarodnoj zajednici, postoji samo jedna afirmativna referenca: prijedlog EEZ-a za arbitražu iz 1991. godine. Stavovi u svim ostalim udžbenicima prema međunarodnoj zajednici izrazito su negativni. Konkretno, Njemačka, SAD i Vatikan se okrivljuju za neprincipijelan i pristrasan stav tokom krize. Prema udžbenicima, uloga Njemačke bila je posebno zlokobna u domeni diplomatske kampanje za međunarodno priznanje Hrvatske i BiH. Vanjska politika SAD-a okrivljava se da je bila predvodnica vojnih kampanja u bivšoj Jugoslaviji i na Kosovu. Nametanje ekonomskog embarga Saveznoj Republici Jugoslaviji 1992. prilično se neutralno objašnjava uvjerenjem međunarodne zajednice da je ona (tj. SRJ) odgovorna za eskalaciju rata u BiH. Međutim, obrazloženje uključuje i apologetsku referencu da Jugoslavija nije mogla uskratiti humanitarnu pomoći svojim sunarodnjacima u inostranstvu ni pod kakvim okolnostima. Ova referenca implicira da je Jugoslavija kažnjena zbog pružanja humanitarne pomoći Srbima u inostranstvu. Najoštira kritika uplitana "međunarodne zajednice" i posebno američke intervencije u jugoslovenskoj

krizi odnosi se na period sukoba na Kosovu. Intervencija NATO-a se isključivo osuđuje kao kršenje međunarodnog prava i redovno se označava kao akt agresije na SRJ. Bez ikakvog dodatnog konteksta (koji je čak nužno ne opravdava) intervencija NATO-a se u udžbenicima javlja kao djelo koje nema drugog objašnjenja osim antisrpskih sentimenata zemalja članica NATO-a.

Autori udžbenika svakako razumiju da će se udžbenici historije čitati u odredenom, vrlo specifičnom i unaprijed definiranom kontekstu, koji sam po sebi stvara interpretativni obrazac za ono što pišu. Udžbenik nije u vakuumu, nije lišen vrijednosti, ideologija i predrasuda. Dakle, autorи udžbenika moraju uzeti u obzir obrazovni aspekt i biti svjesni konačnog ishoda onoga što su prezentirali učenicima i učenicama: taj ishod ili podržava općeprihvaćena i duboko ukorijenjena tumačenja ili propituje i kritički je orijentiran. Analiza srbjanskih udžbenika historije pokazuje da većina autora svjesno favorizira ovo prvo, a pažljivo izbjegava ovo drugo. U kognitivnom smislu, udžbenici u Srbiji lišeni su trunke polemike ili kritičkog stajališta. Jedina detaljna objašnjenja nalazimo u pokušajima autora da daju utemeljeno obrazloženje za stvarne ili navodne nepravde nanesene Srbima. Sadržaj srbjanskih udžbenika samo podupire *loci communes* popularnog "općeg znanja" o nedavnoj prošlosti i pruža dodatna opravdanja i legitimitet za pojednostavljena i pristrasna etnocentrična tumačenja. ■■■

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

Mogu li nametnuti standardi – poput tzv. "Inzkovog zakona" – donijeti promjene koje žele postići?

Selma Korjenić, Ajna Mahmić

Iako su dosadašnji brojni sudski procesi potvrđili srazmjere zločina počinjenih na prostoru Bosne i Hercegovine tokom 1990-ih, postalo je očigledno da krivična pravda nije u stanju sama odgovoriti na potrebe društva koje mora da prođe proces suočavanja sa prošlošću, a radi održivog mira. Odsutnost nužnog dijaloga o nedavnoj teškoj prošlosti, kao i sistemskih odgovora unutar BiH, kao i regionala, dodatno je održalo sukobljene ratne narative u javnom prostoru. Umjesto sjećanja na žrtve i odavanja počasti svim nedužno stradalima, ratni narativi dodatno su se usmjerili na negiranje zločina i žrtava, te veličanje ratnih zločinaca širom BiH i regionala.

Poricanja i odobravanja ratnih zločina bilo je i ranije, ali bh. društvo se u proteklim godinama intenzivno suočava sa ovom pojmom. Osim negiranja genocida u Srebrenici, mnogi drugi zločini se poriču, a počinitelji se vrlo često glorifikuju i slave u javnom prostoru. Negiranja i veličanja najčešće se izražavaju kroz imenovanje javnih ustanova po osuđenim ratnim zločincima, nazivima ulica, memorijala, spomenika, javnim opravdavanjem, veličanjem zastava, simbola, ocrtavanjem murala sa likovima osuđenih ratnih zločinaca, skandiranjem slogana na sportskim događajima kojima se glorifikuju masakri ili njihovi počinitelji. Ove negativne pojave često su prisutne i na komemoracijama i javnim skupovima, kroz promoviranje zločinačke ideologije, revizionizam historijskih događaja i rehabilitaciju kontroverznih ličnosti, te direktnu ili indirektnu finansijsku podršku osudenim ratnim zločincima i njihovim porodicama iz javnih budžeta.

Manipulacija ratnim narativima često je primijenjeno političko sredstvo kreiranja javnog mnijenja i kontinuirano izaziva napetosti u podijeljenom društvu. Navedeni postupci najviše utiču na žrtve i njihove porodice, te povratničku populaciju, naročito onu u Republici Srpskoj (entitetu u kojem je negiranje i veličanje najviše izraženo), jer ne samo da im ugrožava dostojanstvo i sjećanje na stradanja, već je dodatni okidač ionako teških ratnih trauma koje nose sa sobom. Time su pogodenici i oni koji su ratna dešavanja iskusili preživljavajući u enklavama poput Srebrenice i Žepe ili gradovima pod opsadom poput Sarajeva i Goražda, ali i drugim mjestima širom BiH.

Zbog učestalih zahtjeva da se ovim tendencijama pruži jasan odgovor, u više navrata od 2009. do 2019. godine na državnom nivou podneseno je nekoliko inicijativa za zakonsko reguliranje zabrane negiranja, minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja holokausta, ratnih zločina, zločina genocida i zločina protiv čovječnosti. Zbog nepostojanja političke volje predstavnika političkih partija u Parlamentu BiH, te unutar bh. institucija, sve podnesene inicijative bile su bezuspješne.

Uvidjevši slabosti unutar bh. sistema, tačnije nepostojanje konsenzusa za djelovanje bh. vlasti kako po ovom, ali i drugim važnim pitanjima tranzicijske pravde, predstavnici žrtava, te ostali akteri iz NVO-a, nastojali su dodatno involvirati međunarodnu zajednicu, koja je u međuvremenu slala određene zvanične poruke o stavovima EU po ovom pitanju, ali čija priroda ili ton nije bila dovoljno jaka kako bi izazvala efekat na terenu. Udrženja žrtava su naročito bila glasna, između ostalog pišući

Selma Korjenić
Voditeljica programa u
Bosni i Hercegovini, TRIAL
International,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Ajna Mahmić
Pravna savjetnica, TRIAL
International Program u Bosni
i Hercegovini,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

otvorena pisma predstavnicima EU i međunarodne zajednice, upozoravajući da je bez obzira na stav EU, u BiH nastavljena praksa negiranja i minimiziranja.

Pored toga, tema negiranja i veličanja postala je prisutna u izvještajima brojnih nevladinih organizacija upućenim međunarodnoj zajednici. Unazad par godina na ovo su također ukazali brojni međunarodni akteri, među kojima je i nezavisni pravni stručnjak Evropske unije Reinhard Priebe, koji je u dokumentu "Izvještaj eksperta o stanju vladavine prava u Bosni i Hercegovini" skrenuo pažnju na niz duboko zabrinjavajućih nedostataka u vladavini prava u BiH. Izvjestilac Evropskog parlamenta za BiH Cristian Dan Preda uputio je također pitanje Evropskoj komisiji šta namjerava učiniti kako bi se zaustavilo negiranje bh. genocida i veličanje ratnih zločina u Republici Srbkoj.

Nedugo nakon toga uslijedila je Odluka tada odlazećeg visokog predstavnika u BiH Valentina Incka krajem jula 2021. godine koja nameće dopune Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine ("dopune Zakona"), a u kojima se normira zabrana negiranja, osporavanje i veličanje presuđenih ratnih zločina.

Nametanje dopuna Zakona izazvalo je burne reakcije unutar BiH, ali i regije, od pozitivnih reakcija odobravanja dugo čekanog poteza međunarodne zajednice, do krajnje negativnih reakcija, naročito iz entiteta Republike Srbke, koje su dovele i do zvanične blokade rada bh. državnih institucija.

Nije trebalo dugo nakon nametanja dopuna Zakona da se u bh. javnosti postavi pitanje – šta nove zakonske odredbe zapravo zabranjuju, da li ih je trebalo nametnuti, te

koliko mogu uticati na trend smanjivanja negiranja?

Važno je odmah napomenuti da su nove dopune Zakona etnički neutralne i vrijede potpuno isto za osporavanje svih pravomoćnim presudama utvrđenih zločina i veličanje osuđenih zločinaca. Posmatrajući jezičku strukturu dopuna Zakona, s jedne strane se doimaju sveobuhvatnim i to definicijom radnji i zločina koji se smatraju negiranjem. Pa tako, kao radnje činjenja definišu se javno odobravanje, poricanje, grubo umanjivanje ili pokušaji opravdavanja, a kao oblici djela zločin genocida, zločin protiv čovječnosti i ratni zločini koji su utvrđeni pravomoćnim presudama. S druge strane, dopune Zakona pak ostavljaju prostor nedoumicama kroz ne tako jasno utvrđene elemente krivičnog djela i usmjerenošću radnji činjenja. Stoga, osnovno pitanje jeste da li su ove dopune Zakona u praksi ostvarive, odnosno, da li je negiranje iznad pobrojanih oblika zločina u praksi kažnjivo?

Više od godinu dana je prošlo od stupanja na snagu dopuna Zakona, a Tužilaštvo BiH, koje je nadležno za sprovođenje Krivičnog zakona BiH, nije podiglo niti jednu optužnicu za negiranje ratnih zločina, unatoč većem broju podnesenih krivičnih prijava i preko 40 formiranih predmeta. Jedan od razloga još uвijek neuspostavljene sudske prakse u pogledu negiranja ratnih zločina jeste manjak dokaza za izvršenje krivičnog djela, a Tužilaštvo BiH još uвijek nije zaprimilo nijedan izvještaj policijskih agencija iz Bosne i Hercegovine. Zbog svega navedenog, podnesene prijave nisu potkrijepljene dokazima što ometa proces pokretanja istraga i potvrđivanja optužnica.

Nadalje, iako je Tužilaštvo BiH u većini predmeta o kojim je zaprimilo prijavu poduzelo istražne radnje, tužiocи smatraju kako odredbe nisu u potpunosti jasne te da nisu stekli utisak da su ispunjeni "ama baš svи elementi bića krivičnog djela na način da bi to mogao sud osuditi, odnosno donijeti odluku o nečijoj krivici".

Zaista, svi formirani predmeti pred Tužilaštvom BiH predstavljaju predmete koji će utemeljiti buduću sudsку praksu. Stoga, od izuzetnog je značaja da se procesu uspostavljanja ove sudske prakse posveti posebna pažnja kako bismo u budućnosti imali predmete koji će jasno i precizno diktirati uslove za uspostavljanje krivične odgovornosti. S druge strane, iako je krucijalno da organi pravosuđa pristupe procesuiranju negatora zločina, i to za početak podizanjem optužnica u onim predmetima u kojim postoje uslovi za to, generalno je prihvaćeno mišljenje da su govor mržnje, negiranje genocida i drugih ratnih zločina, od trenutka stupanja na snagu dopuna Zakona manje zastupljeni u javnom prostoru. Tako, učestalost negiranja zločina genocida u entitetu Republika Srpska u kojem je negiranje bilo i najviše zastupljeno, smanjeno je za preko 80 posto.

Dopune Krivičnog zakona BiH važan su korak ka unapređenju vladavine prava, te koristan način uticaja na promjene političkog i javnog diskursa zasnovanog na negiranju presuđenih ratnih zločina. Njihovo postojanje i primjena može uveliko doprinijeti ostvarenju prava na pravdu i istinu, te imati važnu preventivnu ulogu. Određeni pozitivni efekti već se vide, ali ne može se očekivati da će imati veći učinak ako u skorije vrijeme ne započne konkretna primjena kroz optužnice i suđenja.

U protivnom, već ionako teška slika ratne prošlosti preslikana u svakodnevnicu nastavit će da produbljuje bol i patnju, naročito žrtava koje su najviše zahvaćene ovim problemom. Uporedo sa provođenjem Zakona, potrebitno je nastaviti raditi u oblastima gdje se već sada mogu prevazići ove pojave, poput donošenja odluka u lokalnim zajednicama o nazivima ulica i javnih institucija te drugim oblicima memorijalizacije u javnom prostoru.

Odgovornost je i na obrazovnom sistemu, medijima, akterima u umjetnosti i kulturi, koji imaju snažan potencijal da pokreću teške teme, a zatim i na vjerskim zajednicama. To će biti moguće učestalom javnim dijalogom o temama ratne prošlosti, naročito kroz umrežavanje aktera i inicijativa, saradnju i podršku u svim oblastima civilnog društva. ■■■

Prijedlozi za dalje čitanje

- Gačanica, L. (2019), "Nazivanje ratnih zločina pravim imenom – Pravna regulacija zabrane negiranja (poricanja), minimiziranja, opravdanja ili odobravanja genocida, holokausta, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina u Bosni i Hercegovini", forumZDF – TRIAL international.
- Office of the High Representative (2021), "Odluka Visokog predstavnika kojom se donosi Zakon o dopuni Kaznenog zakona Bosne i Hercegovine."
- Grebo, L. (2022), "Godina bez optužnica za negiranje zločina zabrinjava žrtve", Detektor
- Sokol, A. (2022), "Nema optužnica za negiranje i relativiziranje genocida i ratnih zločina", MC Online
- Dizdarević, E. i Grebo, L. (2022), "Zbog zabrane, negiranje genocida u BiH smanjeno, ali optužnica još nema", Balkan Insight

Politika prošlosti: kritika inicijativa za memorijalizaciju koje finansira Zapad na postratnom Zapadnom Balkanu

Jasmin Mujanović

Memorijalizacija, istina i pomirenje, suočavanje s prošlošću – dominantna terminologija se mijenjala od završetka ratova u bivšoj Jugoslaviji, ali je osnovni koncept ostao u fokusu svih velikih inicijativa EU i SAD-a na Zapadnom Balkanu. Šta je potrebno da bi se omogućio kolektivni proces bavljenja činjenicama o sukobima i zločinima počinjenim tokom ratova i omogućavanja da taj isti proces informira buduće društveno-političke interakcije između javnosti i lidera u postjugoslovenskim državama? Nikada se nije došlo do jedinstvenog odgovora, ali pojedinačne vlade i šira euroatlantska zajednica od 2001. godine dale su vjerovatno desetine miliona dolara za realizaciju vrtoglavog niza konferencija, radionica, okruglih stolova, seminara, ljetnih programa, studija, *policy* izvještaja, akademskih publikacija itd.

Usprkos uloženim sredstvima, teško bi se moglo zaključiti da je ijedan značajan aspekt ideje "suočavanja s prošlošću" uspješno implementiran u regiji. Zašto?

Primarni razlog za ovaj generacijski neuspjeh tiče se, prije svega, očigledne greške u tome kako su takve inicijative tradicionalno bile zamišljane i, zauzvrat, koji su bili njihovi deklarirani ciljevi. Naime, tradicionalni pokušaji "suočavanja s prošlošću" na Zapadnom Balkanu od završetka ratova u bivšoj Jugoslaviji tezili su depolitizaciji procesa. Odnosno, nastojali su marginalizirati značaj političkih mahinacija koje su dovele do raspada

Jugoslavije, pratećih ideoloških narativa koji su opravdavali i zahtijevali činjenje sistematskih zločina protiv čovječnosti, te prije svega načina na koji su ti političko-ideološki programi uglavnom *preživjeli* i *nastavili se* u postratnom periodu.

Drugim riječima, na Zapadnom Balkanu se ne može baviti prošlošću jer ona još uvijek nije istinska prošlost.

Najočigledniji dokaz za ove činjenice nalazi se u prirodi političkih režima na mjestima primarnih sukoba u regiji kakvi trenutno postoje. U Srbiji, čiji je ratni Miloševićev režim bio arhitekt i raspada Jugoslavije i velike većine zločina počinjenih u ratovima koji su uslijedili, prevladavajuća javna koncepcija tog perioda se najbolje može opisati kao revizionistička. Ne postoji niti jedan aspekt tog perioda u kojem je činjenična ili historijski informirana percepcija prevladavala u *mainstream* srpskom društvu. Štaviše, današnju srpsku vladu uglavnom čine aparatčici iz bivše Miloševićeve ere, čija je vlastita politika ideološki u skladu s prioritetima bivšeg diktatora, iako (obično) bez eksplicitnih poziva na nasilje. Zvaničnici srpske vlade ne prihvataju činjenice o bilo kakvom velikom zločinu koji su počinile srpske ili srpske posredničke snage tokom rata, bilo da se radi o pljačkanju Vukovara, opsadi Sarajeva, genocidu u Srebrenici ili masakru u Račku. Time srpsko društvo ostaje definitivno ukorijenjeno u normativnim okvirima Miloševićeve ere.

U Hrvatskoj je nacionalistički HDZ samo dva puta izgubio parlamentarne izbore od nezavisnosti zemlje. Iako je Zagreb očigledno uspješno ušao i u EU i u NATO, njegova savremena politika gotovo je u potpunosti zaokupljena ratnim temama, posebno u kontekstu vanjske politike. Zagreb ostaje kategorički privržen ratnim ciljevima Tuđmanovog režima u susjednoj Bosni i Hercegovini, kao što je premijer Andrej Plenković jasno dao do znanja u nedavnom govoru u Hrvatskom saboru u kojem je tvrdio da postoji neprekinuta politička linija od Tuđmanovog mandata do strateških prioriteta Plenkovićeve vlade. Na sličan način se krajnja desnica pojavila kao veliki faktor u hrvatskoj post-EU politici, što je značilo alarmantan porast revizionizma holokausta i Drugog svjetskog rata, kao i dalje sužavanje pozicije srpske zajednice u Hrvatskoj.

U Bosni i Hercegovini, država ostaje neslavno zarobljena u sektaškoj mijazmi dejtonskog ustavnog poretka, gotovo tri decenije od završetka rata u BiH. Najočiglednija i najtoksičnija manifestacija ovog fenomena nije samo velika unutrašnja etnička podjela zemlje, već i specifičan slučaj entiteta Republika Srpska (RS), čije je porijeklo neraskidivo vezano za ratno srpsko nacionalističko vodstvo i njegove otvorene genocidne namjere u tom periodu. Kontinuirane prijetnje otcjepljenjem, jednako kao i kategoričko negiranje ali i veličanje genocida u Bosni, koje dolazi od rukovodstva u Banja Luci, prije svega predsjednika RS-a Milorada Dodika, direktan su proizvod odluke Zapada da dopusti nastavak postojanja RS-a nakon 1995. godine. Za razliku od paradržave "Herceg-Bosne", koja se raspala i postala dijelom entiteta Federacija, RS-u je dopušteno da funkcionalno nastavi svoje političko postojanje nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma te, kao takav, entitet služi kao ključna platforma za kontinuirane srpske nacionalističke prijetnje usmjerene protiv bosanske države i sigurnosti i stabilnosti cijelog Zapadnog Balkana.

U međuvremenu, malim Kosovom u potpunosti dominira pitanje njegovog međunarodnog statusa i kategoričkog odbijanja Srbije da prihvati nezavisnost zemlje i dopusti njenu integraciju u ključne međunarodne institucije. Ništa manje zločudna, međutim, je i kontinuirana tvrdoglavost pet država članica EU koje ne priznaju suverenitet Kosova i koje, nemamjerno ili na neki drugi način, podupiru neposlušnost Beograda dok također osnažuju rusko cinično manipuliranje kosovskim pitanjem kako bi im služilo u imperijalističkim mahinacijama u Ukrajini (ali i u Gruziji i Moldaviji). Na Kosovu, kao i u Bosni, ideja suočavanja s prošlošću posebno je apsurdna, s obzirom na to da ratni ideoološki programi i dalje apsolutno dominiraju sva-kodnevnom politikom ovih zemalja.

Imajući u vidu ovu užasnu stvarnost koja se lako vidi čak i letimičnim regionalnim pregledom poput ovog, šta uraditi? Kako inostrani, ali i regionalni kreatori politika – oni rijetki koji tome nagnju – zapravo mogu promovirati konstruktivan angažman u bremenitoj i bolnoj historiji Zapadnog Balkana?

To se može desiti samo kroz centriranje političkog dijaloga i političkih rješenja. Glupo je očekivati da će ukorijenjeni nacionalistički i sektaški režimi podržati temelje vlastite administracije dopuštajući istinitu i činjeničnu interpretaciju prošlosti. Kao takvo, suočavanje s prošlošću zahtijeva suočavanje sa sadašnjošću, a to zauzvrat znači suočavanje sa i borbu protiv autoritarnih i sektaških tendencija postojećih režima na Zapadnom Balkanu.

Ali, apetiti za takvom kategoričkom reinvenциjom zapadne regionalne politike su očigledno minimalni. Čak i nakon ruske (re)invazije na Ukrajinu 2022. godine, i EU i SAD su uveliko nastavili sa prilagođavanjem regionalnim satelitima Kremlja. U tom smislu, pristup Zapada Zapadnom Balkanu ostaje *status quo ante bellum*. Dok se to ne promijeni, bilo kroz minimalno proaktivno i strateško razmatranje koje će doći od Zapada ili kroz nužnost reagiranja na dalje nazadovanje regionalne stabilnosti i sigurnosti – što se čini gotovo izvjesnim s obzirom na trenutnu putanju regionalne politike – ne mogu se očekivati bilo kakva nova ili transformativna dešavanja po pitanju procesa suočavanja s prošlošću.

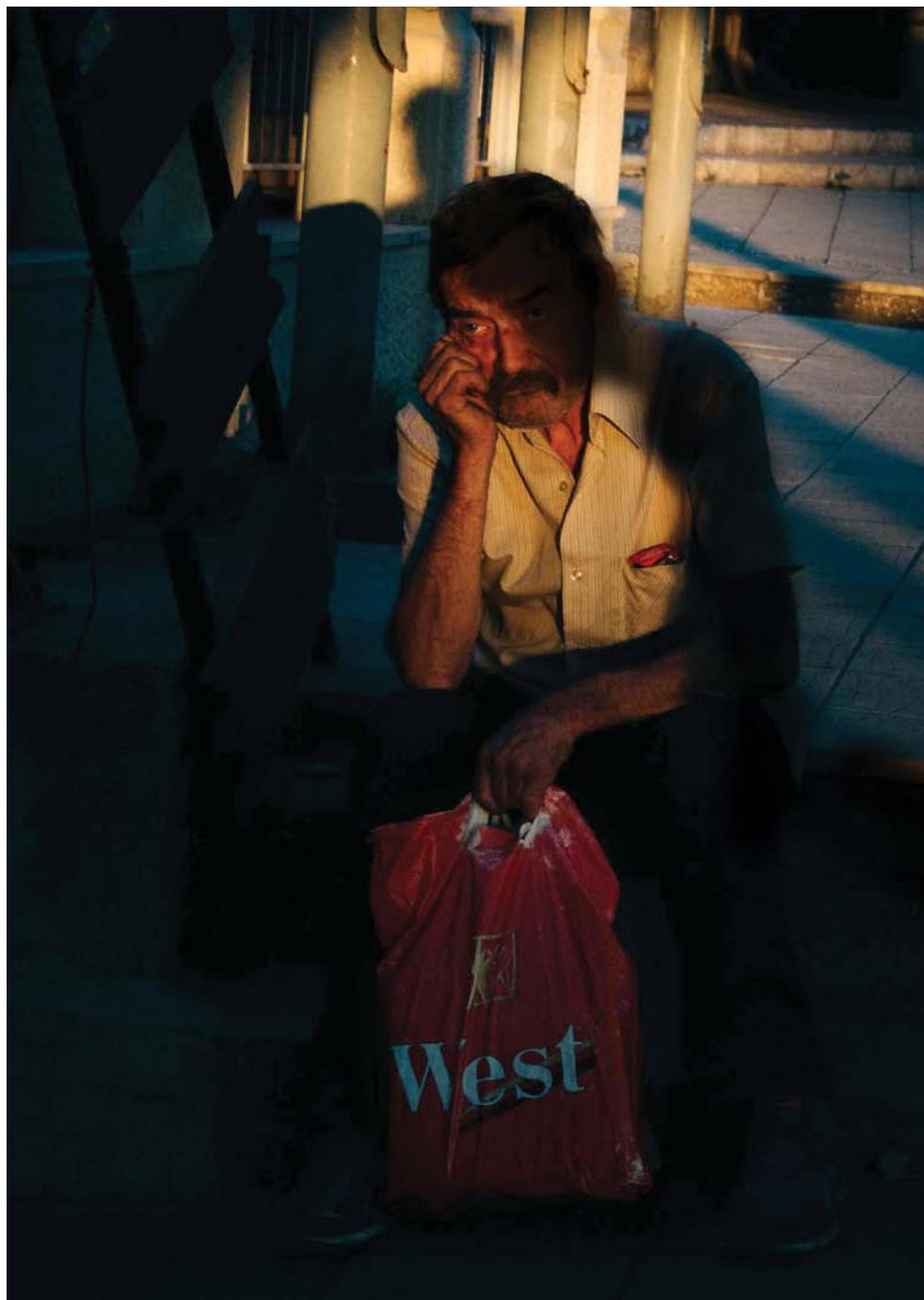

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

Puke biološke tranzicije neće uraditi ništa, kao što smo već vidjeli, budući da će mladi koji su odgojeni i obrazovani u autoritarnim i sektaškim društвima neizbjеžno reproducirati perspektive i predrasude starijih generacija. Novi pogled na društvo i regiju zahtijeva određeni stepen političke i društvene emancipacije, a to je jedino moguće kroz suočavanje s praksama, institucijama i elitama koje takve inicijative spremno stigmatiziraju.

U nedostatku istinskog političkog zao-kreta u pristupu euroatlantske zajednice

Zapadnom Balkanu, prevladat će izlizana praksa iz proteklih nekoliko decenija: mili-oni potrošeni na neučinkovite i irrelevantne programe koji postoje samo da proizvedu kozmetičke rezultate za države i organi-zacije donatore, pritom ne čineći nikakvo značajno poboljšanje u životu stvarnih građana i građanki regije o čijoj se dobrobiti ovi projekti tobožje primarno brinu. Sve to vrijeme, politička dinamika u regiji nastaviti će se pogoršavati, zbog čega će svi budući iskreni i vjerodostojni pokušaji suočavanja s njom biti još teži. ■■■

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

Kako izgleda budućnost regionalne prošlosti?

Mirko Medenica

Uloga mitova oduvek je bila da grupi pojedinaca usadi ideju o povezanosti, o zajedničkoj prošlosti, čime ostvaruju kohezivnost zajednice. Poreklo mitova uglavnom vodi do elita, oni su ti koji mitove kreiraju, modifikuju, prilagođavaju svojim interesima. Od elita i njihovih namera zavisi i karakter mitova. Mitovi mogu imati i pozitivan i negativan uticaj na društvo. Mit o "bratstvu i jedinstvu", recimo, ispostavio se na kraju kao veća laž nego što smo mogli i da zamislimo. Ipak, ideja tog mita je pozitivna, na kraju, imali smo skoro pedeset godina bez rata i isto toliko godina društvenog progresa, što nije malo. Mitovi koji igraju negativnu ulogu u nekim slučajevima dovode do katastrofalnih posledica.

Zaživljavanjem mita u društvu, on evoluira u kolektivno sećanje, odnosno to kako mi kao zajednica pamtimo događaje iz istorije. To sećanje bi trebalo da bude povezano sa individualnim sećanjem, pa u meri u kojoj se kolektivno sećanje podudara sa individualnim, toliko će se pojedinac osećati delom zajednice.

U Srbiji i regionu, kreirali su se oprečni mitovi o onome šta se desilo tokom krvavog raspada Jugoslavije 1990-ih godina. U Srbiji se danas oživljavaju mitovi koji su tada opravdavali rat i nasilje, i mobilisali društvo za rat. Elite na vlasti imaju veliki interes da se takvi narativi nametnu i urežu u svest građana. Ovaj interes je dvostruk, sa jedne strane današnja politička i ekonomski elita je učestvovala i doprinela ratovima, svoju moć ona umnogome crpi iz tih godina, pa

ih prikazivanje ovih događaja kao neminovnih i svršishodnih osloboda odgovornosti za katastrofu koju su napravili. Drugi razlog zašto politička elita na vlasti nameće ovakve narative leži u tehnikama vladavine i održanja na vlasti. Za to je potrebna kontinuirana proizvodnja tenzija u cilju odvraćanja pažnje sa svakodnevnih problema – korupcije, kriminala, siromaštva, lošeg upravljanja, zagadenja životne sredine.

U Srbiji, negiranje ratnih zločina, slavljenje ratnih zločinaca, nacionalistička retorika, sve su to vrlo efikasna sredstva za proizvodnju tenzija i odvraćanje pažnje od frapantne nejednakosti svake vrste. Da bi se nezadovoljstvo tolikom količinom nepravde amortizovalo, tu je nacionalizam, pa umesto ispravljanja nepravdi, smanjenja siromaštva i ekonomskih i društvenih nejednakosti, imamo još jedno "okupljanje oko zastave".

U Hrvatskoj, nakon društvenog progresa u godinama pred pristupanje EU, elite se vraćaju na predašnje pozicije. Ta politika se sažima u "teoriji" bivšeg predsednika Vrhovnog suda Hrvatske Milana Vukovića da "branitelji države koja je žrtva agresije ne mogu činiti ratne zločine". Osnivački mit savremene države Hrvatske je neodvojivo uvezan sa ratom 1990-ih. Otuda i gotovo dogmatski stav o ratu, a uz vladajuću stranku Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) koja sebe smatra neodvojivim delom države jer je predvodila Hrvatsku u ratu, sve ovo ukazuje na to da je realnije sagledavanje ratne prošlosti manje izgledno.

Bosna i Hercegovina danas predstavlja labavu uniju etno-religijskih feuda i već 30 godina funkcioniše na bazi mirovnog ugovora čiji je cilj bio zaustavljanje rata. Budući koraci koji bi od BiH napravili funkcionalnu državu izostali su, te se država politički još uvek nalazi u vremenu neposredno nakon rata. Umesto države građana, BiH je država tri naroda, odnosno tri etno-religijske političke i ekonomске elite koje su se formirale u ratu, čije je održanje na vlasti u direktnoj vezi sa održavanjem podela i tenzija.

Kosovska situacija je specifična zbog položaja u kome se nalazi, velikog uticaja zbog tzv. međunarodne zajednice, konstantnih opstrukcija od strane srpskih vlasti i donekle još uvek nerešenog statusa. Gotovo dve decenije od rata, Kosovom su vladale partije izrasle iz Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), koje su umnogome svoje taktike iz rata nastavile da sprovode prema političkim protivnicima. Pritisak međunarodne zajednice doveo je do jedinstvenog slučaja u regionu, da su oni koji su bili na vlasti doneli pravni okvir na osnovu koga se nekima od njih sada sudi, kao najvišim ratnim vođama OVK.

Proces suočavanja sa prošlošću danas ide stranputicom, pa je i ono malo što je ostvareno nakon rata u dobroj meri poništeno. Ovo nije posledica samo interne regionalne dinamike, već u velikoj meri i

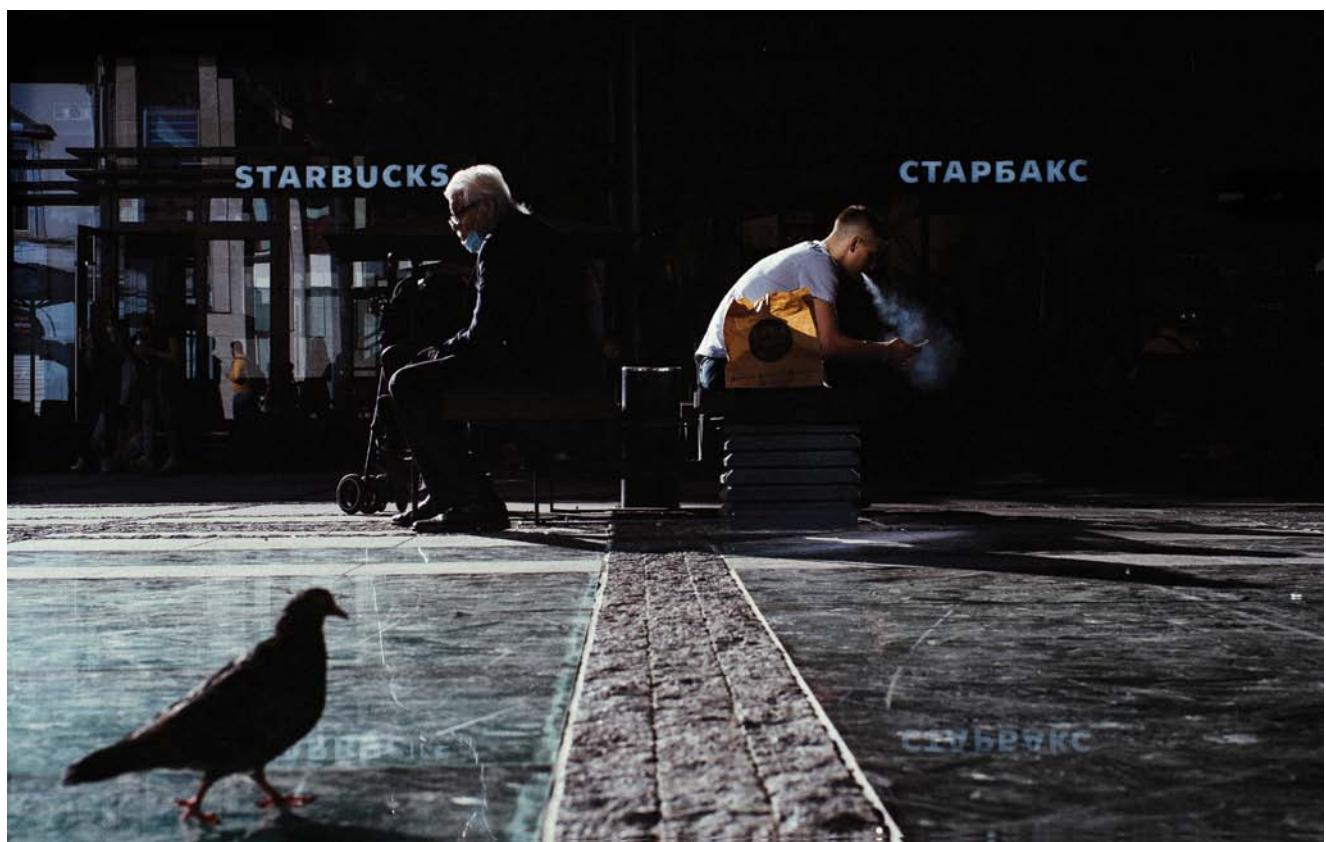
deo opšteg trenda uspona ekstremističkih desnih ideja i pokreta širom sveta. U tom smislu, ovo stanje se može opisati šalom kojom se opisivao spori proces pristupanja EU – "ako već nećemo mi u EU, EU će doći kod nas" – i zaista, ono što danas možemo čuti širom kontinenta neodoljivo podseća na govore regionalnih političara 1990-ih.

Kada govorimo o suočavanju sa prošlošću, nameće se zaključak da su sve dosadašnje strategije omanule i da nismo daleko odmakli od devedesetih godina. Da bismo neki problem rešili, potrebno je proniknuti u motivaciju onih koji problem prave, a ona je često vešto sakrivena ispod slojeva velikih reči i ideoloških fraza. Šta danas motiviše vlasti u zemljama regiona da posežu za nacionalizmom i nacionalističkom mitologijom? Odgovor nije ideologija, već je mnogo prizemniji, a to je održanje privilegija i statusa političkih i ekonomskih elita.

Srbiju, kao i druge zemlje regiona karakteriše velika nepravda, a temelji te nepravde su u devedesetim godinama. Današnji kriminal, korupcija, zarobljavanje države, sve je to samo nadogradnja. Normalizacijom najtežih ratnih zločina društvo postaje manje senzitivno na svaki drugi oblik kriminala. U čemu je problem ako je neko korumpiran, kad nije problem što je odgovoran za smrt stotina i hiljada ljudi?

Suočavanje sa prošlošću ne treba gledati kao izdvojeno pitanje svedeno

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

na krivičnopravne ili moralne aspekte. Zvanična mitologija je očigledno rezistentna na ovakve argumente. Ono što bi mogla biti njena slaba tačka jeste ukazivanje na povezanost lošeg života u sadašnjosti sa ratnom prošlošću.

Pitanje je šta raditi sa tom prošlošću i na koji se način ona može reinterpretirati. Kako prošlost sagledati, kakve narative, pa što da ne – i mitove kreirati – da oni imaju pozitivan efekat na društvo?

Države regionala u posleratnom periodu su društva urušenih osnovnih društvenih vrednosti, morala, empatije i solidarnosti, svega onoga što čini temelje društva po meri čoveka. Da li suočavanje sa prošlošću, kao bitan faktor isceljenja ide pre ili posle oporavka društva, da li je ono uslov za oporavak? Svakako da jeste, ali ovi procesi se mogu dogoditi samo paralelno.

Tokom svoje karijere, razgovarao sam sa više stotina osoba kojima je član uže porodice nastradao u ratu. Čak i kada bih iz razgovora saznao da je nastradali dobrovoljno otiašao u vojsku, i pitao zašto, vrlo retko bih dobio odgovor koji se poklapa sa zvaničnim narativom o odbrani naroda i patriotskim motivima. Stradali vojnici se sada kanonizuju, naizgled velikodušno, vlasti im daju oreol heroja, ali iza ovoga zapravo stoji pokvarenost, jer vlasti na taj način žele da operu sa sebe odgovornost – herojstvo podrazumeva dobrovoljnost, a u stradanju ovih ljudi ništa nije bilo dobrovoljno.

Priče o herojstvu, degutantna eksploracija civilnih žrtava, sve ovo čini kulturu ili kult smrti, čemu treba suprotstaviti kulturu života. Kult smrti vodi ukiđanju empatije, ljudskom i društvenom anesteziranju, jer ako ljudski život nije vredan, još manje vrede fabrike, poslovi, šume, reke, javni prostori.

Kada govorim o kulturi života, ne mislim na površno slavljenje života, već na mučno suočavanje sa činjenicom da su stradali obični ljudi, da je to mogao biti svako od nas, da ih niko nije pitao da li žele da učestvuju u ratu u kome nema ničega dobrog, korisnog i slavnog. Naš fokus treba da bude na žrtvama, na njihovim životima, strahovima, traumama, lišenim nacionalističke mitologije. Porodicama stradalih teško da bilo šta može umanjiti bol i pružiti utehu. Ali na nivou društva, stradanje vojnika, civila, sećanje na njih može imati smisao, može biti katarzično, samo ako poručuje: "Nikada više!"

Umesto herojstva i mitologizacije u fokus treba staviti običnu životnu priču. Umesto brojeva, trebaju nam imena iza kojih stoje ljudi, sa svim svojim vrlinama, manama, teskobama, a u kojima svako od nas može da se prepozna. Obesmišljavanje mita o herojstvu nije oduzimanje dostojanstva stradalima, naprotiv, insistiranjem na tome da su oni žrtve, upravo se na dostojanstven način čuva sećanje na njih, jer oni su to i bili, žrtve.

Demistifikacijom rata i direktnim povezivanjem rata sa svakodnevnim problemima građana može se oslabiti pozicija političkih i ekonomskih elita, i narušiti *status quo*. Trenutno, žrtve loših politika stoje na braniku onih koji su te politike sprovodili i 1990-ih, kao i dan-danas. Osvetliti činjenicu da su oni koji su odgovorni za teskobu svakodnevnice među nama, da su to oni na vlasti, da su to upravo oni koji nam govore da naši problemi dolaze spolja, od naših suseda. U duhu marksističke teorije, jedini "rat" ili sukob koji ima smisla je klasni sukob. Na toj ideji treba osvestiti da su zapravo oni koji nam se godinama prikazuju kao neprijatelji zapravo naši saveznici, a oni koji se predstavljaju kao naši "zaštitnici", zapravo su neprijatelji.

Zemlje regionala su, kao i ostatak Evrope i sveta, pod sve većim pritiskom zajedničkih, globalnih problema. Teskobe, neizvesnost i strahovi se akumuliraju, a neka vrsta pražnjenja ove nagomilane energije je neminovna i pitanje je samo u kom pravcu će ta energija biti usmerena. Da li u nove besmislene ratove ili u izgradnju drugaćijeg sveta, društva za sve. Ovo je borba koja nam predstoji i širi kontekst u kome će se rešavati i sudbina država našeg regiona. Pitanje redefinisanja prošlosti će se odvijati u tom okviru, kao njegov integralni deo, nikako kao neko posebno pitanje odvojeno od drugih.

Na nama je da iz prošlosti učimo, ratovi su prošli, vreme i žrtve se ne mogu vratiti, a naša odgovornost je da sećanje na tu prošlost bude od koristi za budućnost, a ne teg i prepreka za dostojanstven život. ■■■

Pouke koje treba izvući iz populizma i historijskog revizionizma

Thomas Schad

Populizam i historijski revizionizam bili su među pokretačkim snagama ratova 1990-ih u bivšoj Jugoslaviji. Ovaj kontekst su pomno proučavali naučnici i naučnice iz različitih disciplina i zemalja. Knjiga koju je priredio Nebojša Popov *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (1996) jedan je od najvažnijih zbornika na tu temu. Ipak, insinuirana katarza ostaje ključni izazov: s obzirom na današnju neobuzdanu obnovu revizionističkog populizma u cijelom svijetu, pošteno je zapitati se koje se pouke mogu izvući iz (post)jugoslovenskog iskustva. U tu svrhu okupio se kolektiv postjugoslovenskih i EU historičara i historičarki u projektu javne historije *Histoire pour la liberté*. Tokom 2021. godine, ovaj projekt finansiran sredstvima EU omogućio je niz predavanja i javnih rasprava u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Njemačkoj. U nastavku ću navesti neka od najvažnijih pitanja o kojima se raspravljalo tokom programa kako bih se na kraju ponovo pozabavio pitanjem kako i zašto bismo trebali učiti iz 1990-ih.

Prva aktivnost programa na Kliofestu Zagreb (maj 2021) nosila je naziv "Protiv historijskog revizionizma, za reviziju povijesnih spoznaja", a tema su bile najvažnije razlike između *revizije* i *revizionizma*. Najvažnija stvar za ovu razliku je način na koji se postupa s historijskim činjenicama: historičarke i historičari posvećeni naučnim metodama teže *saglasnosti utemeljenoj na činjenicama*, što također može podrazumijevati kontroverzne rasprave, ali na kraju traže naučnu saglasnost. S druge strane, populistički revizionisti će historijske činjenice (zlo)upotrebljavati selektivno i u onoj mjeri u kojoj one odgovaraju njihovim "terapeutskim svrhama". Neželjene

činjenice bit će žrtvovane i izbačene – dok će se vrijednostima i emocijama dati prioritet. Kada populisti zloupotrebljavaju historiju, njihov cilj nije istina u naučnom smislu: oni prije žele da se "ljudi osjećaju dobro", kako je to rekla Dubravka Stojanović iz Beograda.

Revizija vođena značajem u odnosu na neki utvrđeni pogled historije može se pobuditi, recimo, velikim globalnim promjenama. Jedan primjer kako naša (re)vizija geopolitičkog svijeta mijenja način pisanja historiografije jest spoznaja o metodološkom nacionalizmu i njegovim nedostacima: potonja će perspektiva, prije svega, vidjeti činjenice *unutar* nacionalnih država. Druga, globalna dešavanja, mogu (nenamjerno) biti podcijenjena.

U tom smislu, globalizacija nudi nove izglede, ali u isto vrijeme donosi i nove izazove. O jednom od tih izazova – korelaciji između "novih" prekograničnih približavanja i novih podjela i sukoba – govorilo se na History Festu Sarajevo (juni 2021). Nevolje oko pojačanih srpsko-ruskih odnosa u kontekstu ruskog ratovanja, koji evociraju mit o vjekovnom bratstvu, postale su opće mjesto. Manje su poznati drugi slični fenomeni, poput grčko-srpskog diskursa prijateljstva 1990-ih.

Još jedna uvezena tenzija pojavila se početkom 2018. godine, kada je glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo, "otkazalo" turskog nobelovca Orhana Pamuka: kako Pamuk otvoreno i opetovano priznaje genocid nad Armenima – što je anatema za tursku populističku AKP vladu – sarajevski plan da Pamuka proglaši počasnim građaninom razbjesnio je revizionistički turski režim. Koristeći bliske veze sa tadašnjom gradskom upravom Sarajeva,

Thomas Schad
Istraživač, autor i prevodilac,
Berlin, Njemačka

Pamuku je javno uskraćena pozivnica.¹ U ovom slučaju neliberalno bratimljenje gradova i stranačko umrežavanje BiH i Turske kanaliso je očiglednu eksploataciju historijskih tema u populističke svrhe. Svi navedeni revizionistički slučajevi dijele dinamiku zloupotrebe historije kao populističkog, neliberalnog sredstva.

Slučaj Orhana Pamuka također ukazuje na konfliktan odnos između historiografije, formalne politike i pisanja fikcije. Pod motom "Istoričari za mir" o ovim pitanjima raspravljali su historičarke i historičari programa *Histoire pour la liberté*, pisci i spisateljice i određeni politički akteri i akterke na 13. beogradskom festivalu KROKODIL (august 2021). Dok se fikcija istinski temelji na korištenju emocija i kreativnog *bricolage*, u historiografiji se emocije tretiraju samo kao analitičke jedinice. Stranačka selektivnost, koja se često pripisuje emocionalnom afinitetu, mora se izbjegavati radi dokaza utemeljenih na činjenicama.

Međutim, u praksi se ovo pravilo često krši. U (post)Jugoslaviji su etablirani historičari 1980-ih i 1990-ih aktivno fikcionilizirali stvarnost zloupotrebom historije. Pjesnici i romanopisci poput Dobrice Ćosića i Radovana Karadžića bili su istovremeno politički lideri i ratni huškači (tj. zločinci). U širenju straha i neutemeljenih optužbi – poput lažne tvrdnje o genocidu Albanaca nad srpskim narodom u ozloglašenom *memorandumu* Srpske akademije nauka i umjetnosti (1985-1986) – pisci, historičari i drugi javni intelektualci su svi zajedno pomogli utiranju puta do *stvarnog* genocida.

Dakle, implicira li konflacija mitova, proizvoljnog pripovijedanja i historije ratovanja da ne može postojati koristan odnos između priča u fikciji i historije u historiografiji? Književnica Lana Bastašić protivi se ovom mišljenju: Kako je citira sarajevsko Oslobođenje, "ponekad mi se čini da u najvećim fikcijama ima najviše istine". Autorica Ivana Bodrožić iz Hrvatske je 1990-ih bila izbjeglica iz Vukovara i (indirektno) podržava stav Lane Bastašić: u romanu Hotel Zagorje fikcionalizirala je i apstrahirala vlastito iskustvo – i daleko je od zapadanja u revizionizam i neistinu. Njen roman pokazuje da se istinite priče lakše mogu izraziti na (polu)fikcionaliziran način – pogotovo kada je sjećanje još svježe, a historijski protagonisti živi.

(Polu)fikcijskim pričama možda nedostaje akademska strogost historiografije, ali one i dalje mogu probijati led za kritičku historiografiju u društвima opterećenim sukobima, jačanjem empatije i nužne otvorenosti. I u postjugoslovenskom kontekstu fikcija može pomoći u prevladavanju ostatak ratnog neprijateljstva, kako je pokazala antologija *Zajednička čitaonica* predstavljena na KROKODIL-u: kao zbirkа zajedničkih priča kako "od prije" tako i iz skorijih dana ona nudi uvjerljiv argument u korist književnosti kao liberalne, rasterećujuće *meke moći*.

Svaka savremena produkcija historiografije i fikcije, pa tako i film, podliježe digitalizaciji i multiplikaciji u stvarnom vremenu. O pozitivnim i problematičnim uticajima digitalizacije na diskurs revizije i revizionizma raspravljalo se na okruglom stolu održanom na Univerzitetu Humboldt u Berlinu (oktobar 2021).

U pozadini programa, potencijal da se digitalnim prenosom izazove neliberalni revizionizam najbolje je ilustrirao film Jasmile Žbanić *Quo Vadis, Aida?* Film se bavi genocidom u Srebrenici na polufikcionaliziran način i njegovo javno prikazivanje bilo je ograničeno u Srbiji, a čak i zabranjeno u bh. entitetu Republika Srpska.

Međutim, besplatne online projekcije omogućile su da film razbija zidove prešućivanja i poricanja. Isto tako, svi historičari i historičarke uključeni u *Histoire pour la liberté* podijelili su vlastita iskustva kao urednici/urednice i autori/autorice: često bi statistika broja klikova otkrila neočekivane brojke i preglede stranica iz područja koja inače imaju ograničen pristup.

S druge strane, digitalne platforme na kojima se iznose mišljenja mogu kvantitativno oslabiti ta postignuća. Globalne online platforme se često koriste, čak i među historičarima i studentima, za rasprave o pitanjima historiografije. No, prema Nicku Srniceku, njih bi prije trebalo posmatrati kao tržišne platforme i oblik današnjeg stepena razvoja kapitalizma.

Ako slijedimo informatičku naučnicu Constanze Kurz, čak je i vrlo pogrešno nazivati ove promotivne platforme "društvenim medijima": vlasnici platformi i njihovi nerazumljivi algoritmi trguju mišljenjima – umjesto činjenicama – i ta mišljenja napuhuju. U odnosu na čistu snagu trgovачke logike na tržištu mišljenja, uticaj historičara koji provjeravaju činjenice može ostati relativno nominalan.

¹ Flood, A. (2018, 20. februar). Pressure from Turkey blamed as Sarajevo reverses decision to honour Orhan Pamuk. The Guardian.

Danas rašireno uparivanje populizma i revizionizma izaziva sve veću globalnu bojazan. Samo nekoliko sedmica nakon posljednjeg događaja u okviru programa *Histoire pour la liberté*, ruski Putinov režim napao je Ukrajinu uz snažno iskorištavanje historijskih tropa na revizionistički način. Dezinformacije i historijski revizionizam, kao što ćemo vidjeti tokom 2022. godine, predstavljaju zajedničku prijetnju liberalnim, demokratskim društvima *per se*. Stoga bismo se na kraju mogli zapitati nismo li ranije mogli učiti iz iskustva Balkana 1990-ih. Nisu li znakovi upozorenja vijorili iz Ruske Federacije?

Kao što je ruski disident Kara-Murza izjavio 2017. godine, odavno smo mogli znati kakav je Vladimir Putin i njegova vladavina. Historičari i kritički intelektualci, na meti režima, mogli su pomoći u razgradnji revizionizma – da ih se slušalo.

Opće mjesto "nikad ne učimo iz historije" je, naravno, floskula. Ipak, njegovo obrtanje u više programske slogan "učimo iz historije!" također može dovesti do racionalnog kreiranja politika. U samom smislu programskog naslova *Histoire pour la liberté*, pravovremeno otkrivanje revizionističkog populizma, uz pomoć historičara, može sprječiti uspon autokratske vlasti. Njegove sistemske reperkusije po liberalnu demokratiju su dobro poznate – i trebale bi nas natjerati da djelujemo. ■■

Izvori:

- Beck, Ulrich und Edgar Grande: Jen-seits des methodologischen Nationalismus: Außereuropäische und europäische Variationen der Zweiten Moderne. U: Soziale Welt, 61. Jahrgang, Heft 3/4, Variationen der Zweiten Moderne (2010), S. 187- 216.
- Fotiadis, Ruža (2021). Griechisch-serbische Geschichts-und Gegenwartsdeutungen vor dem Hintergrund der Jugoslawienkriege 1991-1999. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Popov, Nebojša (ur.) (1996). The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis. Budapest: Central European University Press
- Schad, Thomas: Faktizität, Identität und Emotionalität: Kulturelle Strategien zum Umgang mit Genozid-Leugnung im Fall Srebrenica. U: Südosteuropa Mitteilungen 05/2021, S. 33-48.
- Srnicek, Nick (2018 [2017]): Plattform-Kapitalismus. Hamburg: Hamburger Edition
- Tucker, Aviezer (2008): Historiographic Revision and Revisionism: The evidential difference. U: Past in the Making: Historical revisionism in Central Europe after 1989. Budapest: Central European University Press.

Foto: Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

Tekst je originalno napisan na engleskom jeziku.

Budućnost bez sjećanja, ili o kolapsu ideje suočavanja sa prošlošću

Dragan Markovina

Godina je 2023., najveći dio ratova okončan je 1995. godine (s izuzetkom onoga na Kosovu četiri godine kasnije), što znači da je prošlo skoro četvrt stoljeća od kada ratova nema, zemlje i ljudi nekada zajedničke države uveliko žive njihove posljedice, dok mi još kao relevantnu temu imamo suočavanje s prošlošću.

Stoga će odmah, za one koji nemaju volje ili živaca da nastave čitati, na pitanje u kakvoj je fazi suočavanje s prošlošću u regiji, odgovoriti da je ta tema zaključena i realno više ne postoji u postjugoslavenskim društвima. Ako je ona ikad istinski i postojala, radilo se o naporima hrabrih alternativnih kružaka i pojedinaca te kasnije profesionaliziranih nevladinih organizacija. Međutim, tema suočavanja s prošlošćу nikad nije postala mainstream, niti je bilo ikakvih izgleda da tamo dospije. Čak i da se uradilo puno više od svega što je učinjeno, ta se činjenica ne bi promijenila, niti bi istinsko suočavanje s prošlošću bilo široko prihvaćeno, i to iz jednostavnog razloga što postjugoslavenska društva nisu željela to suočavanje, a njihove su ih države držale i drže u uvjerenju da ono nije ni potrebno.

Nacionalistička stvarnost jednostavno ne trpi propitivanje svoje utemeljiteljske faze i sve je napravila da do toga nikad ne dođe, a najveći dio gradana jednostavno želi živjeti i ostaviti prošlost i pogotovo svoje izbole u njoj iza sebe. Oni ljudi koji su konkretno doživjeli traume su, na koncu, zapravo ostali jedini koji se s tom prošlošću svakodnevno suočavaju, s tom razlikom što neki od njih ne uspijevaju izići iz traume, uloge žrtve i bijesa koji je traumom uzrokovani, drugi su otisli u emigraciju da se nikad ne vrate, a tek treći, i to oni najmalobrojniji među njima, rade na tome da se ta prošlost ne ponovi.

Pojednostavljeni govoreći, mislim da je došlo vrijeme da ljudi poput nas, ako tako u množini mogu reći, koji se bave ovim poslom suočavanja ovdašnjih društava s prošlošću, ponajprije s onim što je u njihovo ime počinjeno drugima, priznaju da u svojim nastojanjima nisu uspjeli. Službene državne politike u najmanju ruku ignoriraju, ako već i ne omalovažavaju i ne prijete ovim organizacijama i ljudima, otprilike onaj isti postotak očekivanih ljudi koji su ionako bili svjesni ratnih zločina i politika dijele ideju o potrebi za suočavanjem s prošlošću, a u šиру javnost ovakva nastojanja jednostavno ne dopiru.

Ilustracije radi, dovoljno je pogledati ogroman trud koji su i Documenta i REKOM napravili oko dokumentovanja sjećanja ljudi na ratove ili popisa i pronalaska svih ratnih žrtava te potom osvijestiti da ih službene države na svakom koraku sabotiraju i oko podataka i pronalaska ljudi, a o nartivima da i ne govorimo. Stvar je postala toliko samorazumljiva da više nitko i ne spominje izradu ili primjenu svojevremeno sjajno napisanog separata iz nastave povijesti u Vukovaru koja se trebala predavati u sklopu mirne reintegracije. Isto tako, potpora ovdašnjih država Inicijativi za REKOM, čak i kada je bila donekle formalizirana, kroz npr. susret Ive Josipovića i Nataše Kandić, nije nikada bila provedena. Sve one velike geste koje su se mogle činiti bitnima u doba kad su se dogadale, od zajedničkih posjeta mjestima stradanja Ive Josipovića i Borisa Tadića kao predsjednika Hrvatske i Srbije, preko Vučićevog dolaska u Srebrenicu, činjenice da je Hrvatska umnogome sudjelovala u obnovi Starog mosta u Mostaru, zatim bitnog zajedničkog obilježavanja Oluje, ali i komemoriranja postolujnih zločina,

od strane članova Plenkovićeve Vlade iz HDZ-a i SDSS-a, kao i mirovna nastojanja Verana Matića kao dužnosnika Vlade Srbije, famozno Sanaderovo "Hristos se rodi" na Božićnom prijemu SNV-a u Zagrebu, na kraju su zaboravljene kao da se nikad nisu desile. I u političkom smislu stvari su vraćene na početne postratne postavke, tj. u atmosferu s kraja 1990-ih godina. Recentna pak nastojanja da se ponovno krene u zatopljavanje odnosa, što je obilježeno dolaskom Ivice Dačića na prijem SNV-a i ulazak Tomislava Žigmanova iz hrvatske zajednice u Vučićevu vladu, predstavljaju minimalne pomake, ali sada bez ikakvih nastojanja da se prošlost raščisti i da se s njom suočimo.

Dakle, službene državne politike, odnosno službena kultura sjećanja je posve zaboravila na spomenute geste i iznova se odala trijumfalizmu, uz dozu primjetne fascinacije ratom i tuđmanizmom kod hrvatskog predsjednika Zorana Milanovića i sve veću spektakularizaciju užasa, u što svakako spada inscenacija izbjegličkog egzodus-a Srba iz Hrvatske koja se odvila 2022. godine u Novom Sadu pod pokroviteljstvom Vlade Srbije. Također, svi filmovi ili serije koji su dobili snažnu potporu država, poput Vrdoljakovog "Generala" ili aktualnog srpskog filma i serije "Oluja", nisu u sadržajnom smislu ni na koji način iskazali bilo kakvo odstupanje od službenih politika sjećanja. Pridodamo li tome faktičnu beatifikaciju Ratka Mladića na beogradskim ulicama i činjenicu da je njegov mural praktično čuvala policija, zajedno s raznim neformalnim grupama, jasno je kako od suočavanja s recentnom prošlošću od strane službenih politika nema ništa.

Sve ovo vrijedi i za Sarajevo, u kojem su gradske vlasti, na čelu sa sadašnjom gradačelnicom Benjaminom Karić, odlučile ignorirati sve racionalne i dobromjerne prigovore u vezi s podizanjem spomen-objekta umorenim, mahom srpskim, civilima na Kazanima te su podignuli spomen-objekte na kojem ne piše tko je ubijen i zašto, ni tko su bili ljudi koji su taj zločin počinili. A sve istovremeno s upornim odbijanjem da se na spomen-ploči postavljenoj na obnovljenoj Vijećnici u Sarajevu, nekadašnjoj univerzitetskoj biblioteci, promijeni generalizirajući naziv "srpski zločinci".

Milorad Dodik i vodeći intelektualci iz Republike Srpske postojano negiraju da je u Srebrenici počinjen genocid, kao što se negiraju činjenice utvrđene oko granatiranja tržnice Markale.

Diljem pak većinskih hrvatskih krajeva u Hercegovini, od Mostara, preko Čapljine, do Neuma, zastave Herceg-Bosne i murali posvećeni Slobodanu Praljku zaskaču prolaznike sa svakog ugla i ništa se u službenoj interpretaciji ratova iz devedesetih nije promijenilo.

U čitavoj priči novo je to da se na tamne mrlje prošlosti više jednostavno ne obraća pažnja. Nevladine organizacije i uvjek isti pojedinci relativno slobodno istupaju i pokušavaju nešto promijeniti, te suočiti društva s onim što je ostalo skriveno, ali odjeka i nekih većih reakcija jednostavno nema.

Režiser Zlatko Paković je tako za vrijeme pandemije napravio predstavu o Srebrenici, "Kada mi mrtvi ustanemo", u produkciji Helsinskih odbora za ljudska prava u Srbiji, tj. nevladine organizacije. Iako jeste odigrana javno u Centru za kulturnu dekontaminaciju i proizvela je prosjede radikalnih desničara te poneku kritiku u mainstream medijima, na koncu je ipak ostala jednokratni čin otpora, danas već temeljito zaboravljen. I Paković tu istu stvar radi u svim ovdašnjim sredinama, nailazeći na osporavanja, kao svojevremeno i Oliver Frljić. Njegove su predstave posvećene suočavanju s prošlošću bile rasprodane, privukle su veliki broj nasilnih prosvjednika i tematizirane su u svim mainstream medijima, ali nisu približile društva suočavanju s prošlošću niti milimetar. Sve je ostalo isto, samo su brojni direktori kazališta zbog angažmana Olivera Frljića bili prisiljeni na odlazak s tih pozicija, a sam Frljić je otisao u zapadnoeuropska kazališta, zasićen nasiljem sredine i svjestan uzaludnosti vlastitih napora.

Istovremeno, također su i sva nastojanja da se izrade zajednički udžbenici i čitanke iz povijesti ili propala ili su temeljito prešućena, poput projekta koji je vodio Centar za demokraciju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, i nisu nikada ušla u kurikulum. Napisano je na koncu dosta zajedničkih multiperspektivnih knjiga, a javno je dostupan i veliki projekt Helsinskih odbora za ljudska prava u Srbiji posvećen jugoslavenskoj povijesti, čija su dva sveska, na kojima je radio čitav niz povjesničara iz čitave Jugoslavije, već objavljena, uz aktivnu internetsku stranicu, ali opet bez ikakvog većeg javnog odjeka.

Sarajevski Centar za nenasilnu akciju izdao je niz vrijednih publikacija i organizirao puno zajedničkih posjeta mjestima stradanja, a beogradski Forum ZFD je pokrenuo

projekt pod nazivom "Trenutak kad je meni počeo rat", organiziravši i debatu uz objavu knjige priča. Ova debata, na kojoj sam i osobno sudjelovao, iako je bila polemičnog karaktera s obzirom na sastav govornika, privukla je solidan interes javnosti, ali ipak nije imala efekta jer nitko nikoga nije uvjerio ni u šta.

U tome nije uspjela ni deklaracija pod nazivom "Obranimo povijest/Odbranimo istoriju", koju je potpisao čitav niz kritički usmjerenih povjesničara iz regije i koja je bila usmjerena protiv instrumentalizacije nauke, ali opet uzalud.

U Sarajevu je povodom tridesete godišnjice početka opsade grada organizirano dosta aktivnosti, od izložbi, preko koncerta i intervencija na gradskim ulicama, do predstava i okruglih stolova. Opće bez ikakvog utjecaja na pitanje kako tu istu temu promatraju u Istočnom Sarajevu, u kome dominiraju Srbi.

Kad bismo ove sve podatke, koji predstavljaju tek manji dio svega onoga što se po pitanju službenih i alternativnih politika sjećanja odvija, pokušali sažeti, shvatili bismo da službene "istine" prate nacionalističke interpretacije iz 1990-ih godina te da istovremeno postoji ozbiljna i obimna produkcija koja se stvarno trudi suočavati ovdašnja društva s prošlošću. Međutim, svi su ti ljudi uspješno ozloglašeni u mainstream javnostima kao tzv. autošovinisti, strani plaćenici ili u najmanju ruku zadrti dogmati, zahvaljujući čemu njihove aktivnosti ozbiljno prati mali postotak ljudi.

Imajući to u vidu, jasno je kako je ideja o suočavanju s prošlosti doživjela temeljiti

poraz, ali sve te aktivnosti jesu ostavile ozbiljan trag na način da je svakome tko je zainteresiran doista dostupno sve što može pomoći u iscjeljenju društva.

Što se pak tiče sudske prakse, presude protiv "svojih" jesu prisutne, kao npr. protiv Tomislava Merčepa ili Branimira Glavaša u Hrvatskoj te protiv otmičara i ubojica ljudi iz voza u Štrpcima, ali su svi ti procesi bili odgovlačeni, dodijeljene kazne su redikulozno blage, a u suštinu se nije ulazilo. Zbog svega toga niti te presude nisu pomogle suočavanju. A još manje će pomoći aktualna optužnica protiv hrvatskih pilota u Srbiji, za granatiranje izbjegličke kolone.

Ako negdje i postoji neki primjer zajedničkog komemoriranja, on je toliko rijedak, poput podizanja spomen-ploče admiralu Baroviću na Visu ili osporene ploče kraj logora na Mamuli u Hrvatskoj, koji je nakon svega pretvoren u kompleks luksuznih apartmana.

Ostaje nam na kraju stvarni život koji se doista odvija neovisno o svim ovim temama i nedvojbeno je intenzivan i prožimajući, jer ga politika više zapravo ne usmjerava i ne dotiče.

No, paralelno s logikom života, definitivno nam jedino preostaje to da se nedavna traumatična prošlost ne spomije i da se pokuša ići dalje. Što je opet zbog nataloženih trauma, nestabilne geopolitičke situacije i još uvijek živih ratnih ideologija praktično nemoguće.

Stoga se stalno vrtimo u krug i živimo u skoro pa ratnoj psihozi, sada uzrokovanoj umnogome sukobom oko interpretacije ratova za jugoslavensko nasljeđe. ■■■

Foto:
Nebojša Beat Nenadić,
sva prava zadržana

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SARAJEVO

BiH – Avde Sumbula 1
71000 Sarajevo

T +387 33 260 450
E info@ba.boell.org
I www.ba.boell.org

Izdavač
Heinrich-Böll-Stiftung
Ured u Beogradu (Srbija, Crna Gora, Kosovo)
Ured u Sarajevu (Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija)

Za izdavača
Nino Lejava
Judith Brand

Koordinacija projekta
Milan Bogdanović
Alma Sukić

Urednik
Miloš Čirić

Prevod
Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti, Sarajevo

Lektura
Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti, Sarajevo

Naslovna strana
Bogdan Maksimović
(CC-BY-NC 2.0)

Prelom
Triptih d.o.o. Sarajevo

Štampa
AMOS GRAF d.o.o., Sarajevo, 2023

Tiraž
200 kom

Beograd/Sarajevo, Juli 2023.

Objavljeni članci izražavaju poglede i stavove svojih autorica i autora, koji se ne moraju podudarati s pogledima i stavovima izdavača. (tekstovi autor/ica Nino Lejava, Bekim Blakaj, Una Hajdari, Irena Stefoska, Orli Fridman/Miloš Čirić, Srđan Milošević/Aleksandar R. Miletić, Jasmin Mujanović, Thomas Schad prevedeni su u Sarajevu po nalogu hbs ureda u Sarajevu)

Članci u ovoj publikaciji dostupni su za dijeljenje pod uslovima: CC BY-NC-ND 3.0

